

Zijad ŠEHIĆ

Filozofski fakultet, Univerzitet u Sarajevu

SARAJEVO U PUTOPISNOJ LITERATURI NA NJEMAČKOM JEZIKU OD 1878. DO 1939.

Apstrakt: Ove godine navršava se 142 godine od okupacije Bosne i Hercegovine, 112 godina od aneksije Bosne i Hercegovine i 102 godine od raspada Austro-Ugarske monarhije. Da bi se taj historijski period predstavio, korištena je putopisna literatura objavljena na njemačkom jeziku, koja daje neposredno svjedočanstvo o tadašnjim društvenim prilikama u Sarajevu, u znatno drugačijim okolnostima. Izbor tekstova iz tri putopisna djela neposredno su svjedočanstvo o tadašnjim prilikama u Sarajevu. *Na narednim stranicama nalaze se prijevodi dijela putopisa koji predstavljaju prvorazredan izvor za sagledavanje historije Sarajeva.*

Abstract: This year marks 142 years since the occupation of Bosnia and Herzegovina, 112 years since the annexation of Bosnia and Herzegovina and 102 years since the fall of the Austro-Hungarian monarchy. In order to present this historical period, travelogue literature published in German was used, which is a direct testimony to the social circumstances in Sarajevo at that time, in significantly different circumstances. The selection of texts from three travelogues is a direct testimony to the circumstances in Sarajevo at the time.

On the following pages, there are translations of a part of the travelogue that represent a first-class source for understanding the history of Sarajevo.

Izbor tekstova iz putopisne literature o Sarajevu

Trideset godina nakon osvajanja Sarajeva i aneksije Bosne i Hercegovine, 1908. godine, izdana je knjiga sjećanja Georga von Holtza,

pukovnika Carsko-kraljevske armije o vojnom pohodu austrougarskih trupa od Broda do Sarajeva 1878. godine. Knjiga je objavljena u seriji pod naslovom "Naše trupe u Bosni i Hercegovini 1878".¹ Osim prikaza osvajanja Sarajeva, knjiga predstavlja i neposredno svjedočanstvo o životu u gradu nakon okupacije i uspostave austrougarske uprave.

OSVAJANJE SARAJEVA. BOSNA-SARAJ 18. AUGUSTA 1878.

Grad Sarajevo ili Bosna-Saraj imao je oko pedeset hiljada stanovnika za vrijeme naše prve posjete. Od toga je bilo 36.000 muslimana, 4.000 Srba pravoslavaca, koji su imali jednu lijepu crkvu, te oko 1.500 katolika, takozvanih latina, koji nisu imali svoju bogomolju, pa su vjerske obrede održavali u jednom lokalitetu. Franjevci su, međutim, imali crkvicu. Bilo je više od dvije hiljade španskih Jevreja, koji su činili snažnu zajednicu. Ostatak stanovništva činili su Grci, Armeni, drugi Jevreji itd. Sve lopov do lopova, bitanga do bitange. Ipak, da bih bio potpuno pravedan, moram reći da su od svih njih ipak najčestitiji bili muslimani.

Takvo iskustvo imali smo neposredno nakon osvajanja! Izuzev nekoliko centralnih ulica, grad je potpuno odisao turskim stilom. Bio je premrežen uskim, vijugavim i prljavim sokacima punim smeća kojima su krstarili brojni psi, kojih je bilo koliko i stanovnika. Od većih zgrada treba istaći Konak, veliku kasarnu, Vojnu bolnicu, Grčku crkvu, više konzulata i nekoliko vrlo lijepih džamija.

Sarajevo je imalo oko stotinu džamija. Pored nekoliko monumentalnih, bilo je mnogo skromnijih, od kojih je svaka imala svoju čar i po jednu visoku munaru. Munare su izdaleka izgledale poput čačkalica. Sarajevo nije imalo većih trgova. Po turskom običaju, u centru gradamoglo se naći mnogo, nasumice razbacanih, malih muslimanskih grobalja.

Sredinom grada teče rijeka Miljacka, stotinjak stopa široka i osam puta premoštena. Na istoku, tik ispod tvrđave, u Miljacku se ulijeva prelijepa divlja rječica Moščanica. S druge strane grada u susret joj teče Koševski

1 Pukovnik Georg Baron von Holtz, *Posljednje borbe i povratak u domovinu 1878*, Beč i Leipzig 1908 (Von Oberst Georg Freiherrn von Holtz, *Die Letzte Kämpfe und der Heimarsch 1878*, Wien und Leipzig, 1908)

potok, a hiljadu stopa dalje na zapad i Sušica. Položaj grada je raskošan. S tri strane grad opasuju brda i planine, djelimično gole, djelimično pokriveno šumom. Samo je zapadni dio ravan. Sve to skupa čini prekrasan pejzaž. Na sjeveroistočnom kraju grada uzdiže se tvrđava. Staru petougaonu tvrđavu visoku tri metra čini nekoliko kula. Na mjestu gdje se nalazi srušeni zid nastavljaju se zidovi novije gradnje, koja čini novu tvrđavu i koja zauzima čitav dio grada. Najugledniji dio nove tvrđave je tzv. Žuti bastion (Žuta tabija, op.pr.), koji je ime dobio po specifičnoj boji kamena od kojeg je izgrađen. Gledajući odavde na grad, sve bi moglo biti u dometu topovske paljbe, baš kao i u Višegradu. Grad bi mogao biti gađan jednako i s južne i s istočne strane, te iz pravca Huma. Grad bi se sa zapada mogao zauzeti jedino pod uvjetom da su brda i planine koje okružuju dolinu Miljacke pod kontrolom napadača. Ova tvrđava i Pašino brdo, na suprotnoj strani grada, najdominantnije su tačke grada. Sve ovo uzeli smo kao predispozicije u našu korist za ono što će se odigrati 19. augusta 1878. godine. Situacija se bližila kulminaciji. Najkritičniji trenutak bio je kada su pobunjenici, s nešto više ljudi nego što je nas bilo, uspjeli da se popnu do naših položaja, uzvikujući: "Allah! Allah!" Došlo je do borbe prsa u prsa. Major von Horvat (v. Horvath) naredio je također juriš i svih pet i po četa navalilo je na protivnika, da bi im se odmah s desne strane pridružio neozlijeđeni dio 6. čete i Prva izviđačka četa. Protivnik je imao velike gubitke, pa se jednim dijelom sklonio prema Mošćanici, a drugim dijelom u zaklon kod tvrđave. Napokon, oko 12:45, uspjeli smo zauzeti džamiju koja je bila snažno branjena. Potom je potpukovnik Segerc nastavio napredovanje kroz četvrt pravoslavaca, gdje nije naišao ni na kakav otpor. Miljacku je prešao na Carevom mostu, stigao oko jedan sat poslijepodne kod Konaka i zauzeo ga...

Pokret Milerovih (Mülleovih) jedinica, 27. lovački bataljon, prvi bataljon i pola sedmog bataljona, teče neometano dok prodire u prve redove gradskih kuća. Od 27. lovačkog bataljona formirane su tri grupe, a dvije grupe od 2. čete. Oni su uspjeli osloboditi put do pukovnika Šegerca, koji je bio zauzeo džamiju, pa su ujedinjeni krenuli na pobunjenike pod tvrđavom. Prvu i drugu četvu vodio je pukovnik Skrobanek. Oni su lagano pristizali iz pravca zapada, da bi oko dva poslijepodne i Žuti bastion bio zauzet. Treći bataljon prodro je do gradskih ulica, 9. i 10. četa upale su u tešku uličnu bitku, s kojom su se mogli uspješno nositi. A 12. četa, koja je bila pod komandom pukovnika Dojča (Deutscha), u jurišu je zauzela

prvo veći dio Vojne bolnice, a zatim i čitavu bolnicu. Uspjeli su potom zauzeti i most Skenderija, uprkos grčevitoj i čvrstoj odbrani pobunjenika. Potom su se spojili s glavninom snaga 46. regimente. Jedan dio grada bio je uspješno zauzet njihovim napredovanjem. Prodor je stao pred položajima ispod tvrđave, gdje su pobunjenici pružili veliki otpor. Pucalo se dugo i žestoko, ali bez rezultata. Brigadir je na prvu liniju sada poslao i pola 6. čete, koja je stigavši tamo stala pod komandu zapovjednika napada. To se odigralo u 11:45. Uporedo s tim na Goricu smo dovezli bateriju velikih topova, pa smo sada mogli uzvratiti na vatru s pobunjeničkih položaja. Uskoro je njihova paljba bivala sve slabija. Dva protivnička topa na sjeveru bila su neutralizirana, a sa svojih položaja mogli smo vidjeti kako se masa ljudi kreće cestom prema Mokrom. Kada je brigadir uvidio da su pobunjenici uglavnom napustili svoje položaje, naredio je napad. Kratko i intenzivno puškaranje odzvanjalo je unutar krune zidina. Trubači su trubili na juriš uvjereni u pobjedu, kao da su time uzvikivali: "Živio naš car!" Vojnici pod komandom Franca (Franza) Karla, puni elana, s poklicima su se približavali srcu zidina. Nekoliko stotina pucnjeva iz pobunjeničkih pušaka nije bilo ni sjena opasnosti. Nadirući, pobjednici ulaze u tvrđavu, čak i kroz pukotine. Vojnici jedan drugom pružaju ramena kako bi lakše preskočili zidine. Zaostali branioци unutar tvrđave bježe, panično tražeći izlaz.

Bilo je oko 12:45 poslijepodne, možda i ranije, ali nikako kasnije, kada je hrabri brigadir istaknuo pobjedničku zastavu regimente "Mollinary" na sjevernom bastionu, uzbuđeno uzvikujući parole u čast Njegove visosti. Dakle, zastava regimente "Mollinary" bila je prva koja se na sjevernom bastionu zavijorila iznad osvojenog grada. To je bio zaista lijep i svečan trenutak. S bastiona se moglo okom obuhvatiti cijelo ratište. Grad je gorio na sedam mjesta. Zvuci rata i borbe još su bili u zraku i vidjelo se kako naše trupe nadiru sa svih strana...

U pojedinim ulicama tu i tamo su se ulični borci, muškarci, žene, pa i djeca, i dalje bacali kamenjem na naše borce. Morali su biti neutralizirani. Do pola tri poslijepodne vatra je potpuno utihnula u cijelom gradu. U četiri sata je na tvrđavi bila istaknuta velika državna zastava, uz svečani plotun stotinu i jednog topovskog pucnja. Do pet sati mir je potpuno uspostavljen. Vojska je zauzela sve državne zgrade, kao i ulice. Komandant korpusa je svečano ulazio u zaposjednutu kasarnu...

NAKON OKUPACIJE SARAJEVA

Bitka za Sarajevo bila je okončana. Grad je u našim rukama. Grupe raštrkane u vrtlogu uličnih borbi sada se ponovo okupljaju i postrojavaju. Mrtvi su sahranjeni, ranjenici medicinski zbrinuti, vojni logor utaboren. Jedan dio vojske stacioniran je u grad, dok su izviđači osmatrali smješteni po okolnim brdima. Na strateškim tačkama u gradu i oko njega trebalo je iskopati vojne rovove. U tvrđavi se smjestila 7. rezervna regimenta. Divizijski štab s administracijom raširio se po brojnim kancelarijama dojučer turske vojne škole. Čete vojske koje nisu uspjele naći mjesta u gradu ulogorile su se na zapadnoj strani grada, s obje strane Miljacke. Moglo se reći da je tog 19. augusta nastupio potpuni mir. Ali povremeni detašmani govorili su o tome da se pobunjenici nisu sasvim smirili. Međutim, prema mojim saznanjima, ti pobunjenici postojali su uglavnom u mašti izvještača. Naša regimenta bila je smještena zapadno od grada, između ulice koja vodi ka Blažuju i južnog ruba Gorice. U zoru 20. augusta imali smo pune ruke posla. Zalihe municije bile su pune već 19. augusta uvečer, pa smo se bacili na otklanjanje kvarova na mehanizaciji, nastalih pod utjecajima kiše, prašine i borbi. Također smo užurbano radili na skupljanju podataka za liste gubitaka, o poginulim i ranjenim, koje smo hitno morali dostaviti nadređenima. Pisali su se prijedlozi za odlikovanja za hrabrost iskazanu u borbi. Trebalo je podijeliti novac borcima za sljedećih deset dana. Ukratko, bilo je posla do neba.

Uprkos tome, već sutradan smo ustali rano, veoma raspoloženi, i već oko deset sati prijepodne zatražili od nadređenog da nam dozvoli odlazak u grad. On nam je dao odobrenje, uz savjet da ponesemo pištolje, jer se na pojedince i manje grupe vojnika još uvijek tu i tamo otvarala vatra. Kao primjer naveo nam je slučaj podoficira iz 47. rezervne regimente koji je to jutro ranjen. I tako smo nas petorica krenuli bez određenog cilja, sa željom da se provedemo.

Šetajući, stigli smo i do mosta koji premošćuje Koševski potok i do prve i nama najbliže džamije. Ovo je kvart 46. regimente, koja je ovdje imala veoma težak zadatak. Džamiju su zauzeli pobunjenici i utvrdili je za dugotrajnu odbranu. I ovdje su žene bile bitne saučesnice pobunjenika. Pružale su svoj doprinos borbi gađajući protivnike kamenjem s munare. Kada su vojnici napokon upali u džamiju, natjerali su pobunjenike na munaru i bacili ih odozgo. One koji bi pad preživjeli vojnici iz

okolnog žbunja bi upucali. Leševi su sada bili sklonjeni, ali su oštećenja i krvavi tragovi unutar džamije i na munari svjedočili kakva se krvava borba ovdje vodila.

Naš dalji obilazak doveo nas je do kuće u kojoj su do jučer živjele časne sestre, a danas je ona štab 3. brdske brigade naše divizije. Ove časne djevice pokupile su samo osnovne stvari i pobjegle kako bi svoje djevičanstvo sačuvale pred našim divljim vojnicima. Odatle smo izbili na glavnu sarajevsku ulicu. Sudeći po širini, ne bismo baš rekli da je glavna ulica. Ipak, arhitektura okolnih zgrada daje joj evropski civiliziran izgled. Oko nas su simpatične radnjice, čiji vlasnici sada marljivo rade na sklanjanju barikada koje su sami postavili da zaštite svoju imovinu u crnim danima Hadži Loje. U jednoj takvoj radnjici uspjeli smo naći i kupiti nekoliko flaša veoma kvalitetnog, ali ne i preskupog konjaka. Unajmili smo nosače s velikim sepetima na leđima kako bismo uspjeli nakupovati sve ono čega smo se toliko zaželjeli i što naše oko dugo nije vidjelo. Željeli smo, napokon, napuniti svoje vojničke ormariće i barem u tom smislu normalizirati uvjete života. Bilo je tu zeleniša za supe, povrća, krompira... Stvari poput engleskog ili francuskog senfa bilo je teško naći, pa su te đakonije bile prava dragocjenost. Svaki od nas imao je spisak sa željama naših drugova koji nisu dobili dozvolu za izlazak u grad.

U glavnoj ulici nalazio se jedini respektabilan hotel ovdje. Mislim da se zvao "Evropa".² Otišli smo u hotelski kafić, gdje smo sreli mnoge naše drugove iz drugih četa. Popili smo po kahvu i nastavili s obilaskom. Ulice su bile veoma živahne i interesantne, šarajući naš vidokrug bezbrojnim i zanimljivim orijentalnim nošnjama. Osjetili smo na sebi nelagodnost neljubaznih pogleda nosača koji su stajali u grupi. Pravili smo se da nas to nimalo ne tangira i nastavili dalje. Ženska na ulici skoro da nije bilo. Tek tu i tamo zaklepetale bi drvene nanule srpskih žena i djevojaka. Bila je to obuća drvenih potplata sa samo dva kožna kaiša koji pridržavaju kožu. Umijeće hodanja u takvoj obući probudilo je našu začuđenost.

Šetajući dalje naišli smo na jednu nimalo lošu apoteku. Morali smo kupiti i neke lijekove, pa smo ušli unutra. Bili smo veoma ljubazno pozdravljeni. Apotekar je Austrijanac. Kaže nam da se u prethodnih

² Hotel "Evropa" je otvoren četiri godine kasnije, 1882. godine.

nekoliko dana, dok su trajale borbe, morao dobro sakriti. U suprotnom, kaže, ne bi se dobro proveo! Povjerio je svoju radnju prijatelju Francuzu i razglasio da je otišao na put. Međutim, bio je samo u podrumu. Vratio se nakon što je saznao da su pobunjenici poraženi. U apoteci su sjedila trojica turskih vojnih doktora, u tako lijepim uniformama da posmatrač mora ostati očaran. Prilikom našeg ulaska u apoteku pozdravili su nas vojničkim pozdravom i nastavili razgovarati s apotekarom na solidnom francuskom jeziku. Međusobno su razgovarali na nekom nama potpuno nerazumljivom jeziku. Pritom su stalno pušili, pa smo imali dojam da smo u nekakvoj pušionici, a ne u apoteci. Apotekar nam je dao nekoliko vrijednih savjeta u vezi s pravilima ponašanja u kontaktima s ovdašnjim trgovcima i gostioničarima. Kaže daće sada oni kolosalno podići cijene, kako bi što više profitirali od našeg prisustva. Pitao nas je koliko smo platili kahvu u hotelu. Odgovorili smo da smo za svaku šoljicu plaćali po deset krajcara. “Vidite, gospodo draga!”, rekao je apotekar, “taj vas je lopov pokrao za četiri krajcara po kahvi, jer je kahva još jučer bila šest krajcara.” “Krećete u bazar”, nastavio je apotekar, “pa poslušajte kako ćete, gospodo. Ako odlučite kupovati kod Srba, Grka ili Jevreja, platite im polovicu cijene koju traže i slobodno izađite s kupljenom stvari”. To nas je začudilo, pa smo upitali hoće li se trgovci buniti zbog tako drastičnog postupka. “Ma kakvi, ti lopovi neće ništa reći. I budite sigurni da ste čak i plativši pola cijene opet vi ti koji ste na gubitku.” Odmahnuo je rukom. “Ja vam savjetujem da kupujete kod muslimana, oni su ipak najpošteniji”, nastavio nas je savjetovati. Kada smo upitali gdje možemo kupiti najbolji duhan, dao nam je adresu jednog starog muslimana, koji je držao dućan s vanjske strane bazara. “To vam je jedan poštenu starac, koji će vas sigurno dobro i jeftino uslužiti”, kaže naš savjetnik. Znajući da prisutni turski ljekari ne govore njemački, rekao nam je na njemačkom sljedeće: “Gospodo moja, pogledajte ove ljekare. Kao i većina njihove sorte, oni su Grci. Mislite li da će im pasti na pamet da bi trebali vršiti svoju službu i zbrinjavati ranjenike i bolesne. Ma ni govora. Već sedmicama ovdje provode po pola dana, ometaju mi posao i dime mi cijelu apoteku. Ovo je kraj turske ekonomije, a s tim i našeg prijateljstva. Ako sami ne vide da su nepoželjni i ne napuste apoteku, jednostavno ću ih izbaciti”. Nekoliko dana kasnije saznali smo, iz istog izvora, da su ta trojica ljekara, koji su sa svojim četama bili stacionirani u Sarajevu, vraćena u svoju domovinu.

Nakon korisnog razgovora krenuli smo zadovoljiti svoju radoznalost na bazaru. S vanjske strane ta nam se građevina učinila visokom oko osam metara. Na blago zaobljenom krovu rasla je rijetka travica i mahovina. Tri ili četiri staklene kupole osiguravale su da svjetlost stigne u unutrašnjost bazara. Zakoračili smo u unutrašnjost kroz široka, otvorena vrata. Za nas je to bio poseban doživljaj jer nikad ranije nismo vidjeli Orijent izbliza. Bezistan je ustvari hodnik dug 120–130 stopa, a širok 12–15. Na kraju hodnika, punog različite robe, naišli smo na široka vrata, ista onakva kroz koja smo ušli. S obje strane nalazili su se dućani, međusobno odijeljeni daskama. Na policama je bila poredana roba, a ispred polica postavljen pult za prodavača. Međutim, nijedan trgovac nije stajao za pultom. Svi su u blizini nemarno sjedili. Trgovci koji trenutno nisu imali mušterije stajali su i razgovarali nasred hodnika, pogledajući prema svojoj robi. Ukoliko bi uspjeli privući neku mušteriju, skakali su oko nje kao majmuni nudeći robu. Tako lukavo, napadno i neprirodno ponašali su se jevrejski, srpski i grčki trgovci i najgori lopovi – Armenci. Muslimanski trgovci nisu im bili ni nalik. Oni su mirno i spokojno sjedili na podu svog dućana pušeći predugačke čibuke. Njih je bilo baš briga za vanjski svijet. Ukoliko bi mušterija stala pred njegov dućan, oni bi je pozdravili klimanjem glave, ili je ne bi pozdravili nako, zavisno od raspoloženja. U oba slučaja, međutim, nisu progovarali ni riječi. Ukoliko bi im mušterija nešto zatražila, oni bi jojt u stvari dodali i rekli cijenu. Muslimani nisu zbog nas digli cijene, pa se s njima nije moglo cjenkati kao s drugim prodavačima. Ukoliko biste se ipak pokušali cjenkati rekli bi: “Ne, gospodine, neće ići.” Uzeli bi vam stvar ispred nosa uz kratko: “Jok!”, vratili je na svoje mjesto i nastavili pušiti svoj duhan, ne obraćajući više nimalo pažnju na vas, kao da ste odjednom postali zrak i nestali. Poslije riječi “jok!” svaki je razgovor završen. Ma koliko se trudili, oni vam ništa neće htjeti prodati. S nemuslimanskim trgovcima ponašali smo se onako kako nam je savjetovao apotekar. I uspijevalo je. Plaćali smo pola cijene i uzimali robu. Trgovci su forme radi galamili i odmahivali glavom, ali se nijedan od njih nije ozbiljno bunio.

Vrativši se u logor prepričavali smo drugovima do u detalje ono što smo doživjeli. Moglo se ovdje kupiti svega: od maketa lokomotiva i parobroda do šarenih balona i drugih sitnica. Nevjerovatno koliko je sve bilo zanimljivo i originalno. Sve je opčinjavalo šarmantnim neredom i šarenilom. Mogle su se naći prave umjetnine u vidu ručno vezanih

ćilima kao i košulja i nošnji, i to sve pored igračaka za muslimansku i kršćansku djecu. Bilo je tu i mlinova za kahvu pored parfema sumnjivog porijekla. Zatim čibuci svih veličina pored ženskih mahrama. Pa čajevi uz rum i maticu (blaga rakija s aromom anisa). Sapuni i četkice za zube lošeg kvaliteta s lopatama, tavama, drvenom i kožnom obućom. Mogle su se naći i sve vrste alata sa štofovima živahnih boja. Duhan, fesovi, lampioni (koji služe da stanovništvo ima svjetlosti i nakon što se ugasi javna rasvjeta, kako ne bi polomilo vrat i noge kada se kasno vraća kući iz posjeta), košulje, turske papuče, srebrene tabakere i muštikle...

Srebrenina u kombinaciji s drvetom šljive je umjetnost karakteristična za livanjski kraj, pa se otud i dovozi. Iz fočanskog je, pak, kraja porijeklo vrijednog i izrezbarenog oružja itd. Ukratko, žeđ za kupovinom mogla je biti višestruko zadovoljena. Svi smo sebi kupili po jedan fes, koji nam je najbolje služio kao noćna kapa koja najbolje čuva glavu u taboru pod vedrim nebom. Osim fesova, svi smo kupili i čibuke te lampione. Te su svjetiljke bile veoma praktično konstruirane i davale su dovoljno svjetlosti čak i za čitanje i pisanje. Na ova tri artikla –fes, čibuk i lampion – sarajevski trgovci napravili su izvanredan profit. Naime, samo tri dana nakon osvajanja Sarajeva nije bilo austrijskog vojnika koji ih nije posjedovao. Kada bi neki stranac zalutao ovdje, zakleo bi se da ovaj grad nije pod nogama Njegove visosti, nego pod vlašću padišaha, jer bi na sve strane mogao vidjeti vojnike s drečavim crvenim fesovima na glavi.

Zadovoljivši svoju radoznalost i nagon za kupovinom, napustili smo bazar i krenuli put radnje starog muslimana na kojeg nas je uputio apotekar, kako bi naš čibuk i duhan bili vrijedni novca kojidamo. Njegova radnja nalazila se s vanjske strane bazara, kako nam je apotekar rekao. Njegov dućan bio je slično konstruiran kao oni u unutrašnjosti bazara, samo što su zid iza leđa kao i bočni zidovi bili načičkani policama sa svim vrstama duhana s čitavim listovima biljke; od najsvjetlije žute do najtamnije smeđe – sve su nijanse ovdje zastupljene. Jedan od nas koji je znao srpskohrvatski jezik prevodio je muslimanu naše želje. Nakon svakog zahtjeva on bi s različitih polica uzimao po jedan list duhana, zarolao i rezao. Potom nam je dao cigar-papir, kako bismo na licu mjesta probali različite vrste duhana i odlučili se za onu koja nam najbolje odgovara. Taj starac nastojao je izaći u susret željama svih nas. Kada

je svaki od nas našao svoj duhan, on je listove prskao vodom i rezao ih veoma tanko, skoro na debljinu svilenog konca. To nam je bilo veoma interesantno, jer se sve radilo bez ikakvih mašina, samo uz pomoć jednog nožića. Izrezani duhan je zatim izvagao i naplatio, a onda stavio u plave papirne vrećice. Pazarili smo približno jedan kilogram. Opskrbljeni ovom aromatičnom biljkom, koja nam je proteklih dana tako nedostajala, izašli smo iz dućana. Pažnju nam je privukla filigranska radnja prekoputa, ali smo zaključili da nećemo imati vremena da i tu uđemo pošto smo se u logor morali vratiti do ručka. Stigli smo na vrijeme, natovareni svojim orijentalnim blagom. Prijavili smo se nadređenom i onda počeli dijeliti kupljene stvari sa spiska naših drugova koji nisu dobili dozvolu za odlazak u grad. Kupljeni senfovi i druge đakonije dočekani su s oduševljenjem. Konačno će naš vojnički jelovnik biti obogaćen. O tome kako smo se hranili već sam pisao u svom ranijem eseju "Od Broda do Sarajeva". Sigurni smo da bismo uspjeli i dodatno poboljšati ishranu ukoliko bismo duže ostali u Sarajevu. Za sada, ne znamo hoćemo li ostati ili će nas poslati negdje drugo.

Poslijepodne smo opet otišli u šetnju. Sada smo posjetili drugu obalu Miljacke. Okrenuli smo leđa glavnoj ulici i prešli preko Carevog mosta. Odmah nam je pažnju privukla obližnja turska slastičarnica, čiji su slatkiši u izlozima naprosto mamili. Iznad njih je u staklenim zdjelama bilo izloženo mnoštvo šarenih bombona i drugih trajnijih slatkiša. Orijentalci su poznati kao veliki ljubitelji slatkiša, premda za tom strašću nimalo ne zaostajeni naša gospoda pukovnici. Zato odlučujemo ući, ne samo zbog sebe i svoje slasti nego i zbog naših oficira. Unutra su sjedili neki turski oficiri, pili su kahvu i pušili duhan. Kada smo ušli, oni su ustali i ljubazno nas pozdravili. Uzvratili smo pozdrav na isti način. Nekoliko trenutaka kasnije sjedili smo skupa, a oni koji su znali njihov jezik bili su u živahnom razgovoru. Ova muslimanska gospoda odmah je počela savijati duhan za mene i moje drugove. Srećom, njihova kultura je znatno uznapredovala, pa nisu lizali papir, nego su pustili da sami to uradimo. Odbiti ponuđenu cigaretu bila bi veoma velika uvreda. Pitam se šta bismo učinili da su lizali te cigarete. Mislim da bismo ipak prihvatili, jer čovjek radi poštovanja konvencija mora prijeći preko koječega. Ipak, drago nam je da je ispalo ovako.

Ali vratimo se ovoj otomanskoj gospodi, našim novopečenim prijateljima. Izgledali su daleko civiliziraniji od drugih njihovih oficira. Njihova oficirska ljestvica počinje tek od majora – bimbaše, koji je u kasarni smješten zajedno sa svojim potčinjenim, dakle bez oficirskih privilegija. Jedan od ovih oficira, koji je veoma dobro govorio francuski, kazivao nam je kako su se morali pobrinuti za sigurnost francuskog, britanskog i drugih konzula i konzulata u danima našeg osvajanja Sarajeva. To je bio njihov zadatak. Zahvalni su svom Allahu da s tim pobunjenicima nemaju posla. Začudili smo se njihovom načinu i običaju sjedenja. Sjedili su na klupi pričvršćenoj za zid podavivši pod sebe noge po tipičnom turskom običaju.

Izašavši iz slastičarnice, ugledali smo prelijepu Carevu džamiju, koja se nalazi odmah do Carevog mosta. Ispred džamije nalazio se živi vojni park. Kažem živi zato što su terete umjesto vozila nosile životinje, magarci i konji. Okolo su se vrtjeli ljudi zaduženi za istovar i hranjenje životinja. Džamija je privremeno pretvorena u jedno veliko skladište.

Nešto dalje vidjeli smo zgradu Konak. To je sada rezidencija komandanta korpusa. Ne možemo vidjeti ništa iznutra, ali se svana vidi da je ta zgrada jedno evropsko zdanje. Posjećujemo i veliku kasarnu u kojoj su pješadini. To je impresivna građevina na tri sprata. Tu je lovački bataljon, peti bataljon i jedinica topovske baterije. Poslije posjete krećemo nazad ka svom logoru. Planiramo stići prije sumraka, jer još nije preporučljivo kretati se ovim uskim vijugavim uličicama po mraku.

Naredni dani donijeli su dosta rada i službovanja. Još uvijek nisu bili otklonjeni svi kvarovi na mehanizaciji. Zdravstveno stanje naših ljudi bilo je odlično. Od kuće su krenuli snažni i uhranjeni, pa nije bilo problema u privikavanju na život vojnika. Sve su podnijeli u zdravlju i uz zdrav humor.

Desna ruka onog bandita Hadži Loje bio je Turčin koji mislim da se prezivao Jamaković³. Nije uspio pobjeći s njim na vrijeme, pa je, po odluci prijekog suda, smaknut vješanjem. Uskoro je izvršenje smrtne kazne vješanjem, na insistiranje muslimana, zamijenjeno strijeljanjem. To je za muslimane bila velika milost. Naime, za njih je vješanje bilo nešto najgore, jer je njihov poslanik rekao da obješeni neće ući u raj. Vidite

3 Riječ je o efendiji Hadžijamakoviću. Pukovnik Holtz u tekstu sve muslimane identificira s Turcima.

samo šta je vjera; ona i smrt može učiniti lijepom ili ružnom, kao da nije isto kako je čovjek umro. Uprkos toj odluci, u blizini našeg logora, iza šatora komandanta, bila su na vidno mjesto postavljena ogromna vješala. Toliko velika i neproporcionalna okolnim stvarima da se činilo da su izašla iz slikovnice. Premda više nisu korištena, bila su zastrašujuće upozorenje gospodi muslimanima da ipak postoji mogućnost da njihova sudbina skonča na ovoj drvenoj napravi. Nijedno smaknuće nije izvršeno na ovim vješalima.

OPET U SARAJEVU

Ponovo smo u Sarajevu, u našem starom logoru. Sudbina se ponavlja. Po povratku s naše prve ekspedicije dočekala nas je vijest o smrti pukovnika Kaltenbrunera (Kaltenbrunnera). Sada nas je na povratku opet dočekala tužna vijest: podlegao je komandant Trećeg bataljona major Ludvig Ajmanzberger (Ludwig Eimannsberger), koji je prilikom osvajanja Sarajeva teško ranjen pucnjem u prsa. Mi u regimenti nismo mnogo znali o majoru Ajmanzbergeru; on među nama nije puno boravio, s obzirom na to da je bio zapovjednik Centra za obuku kadeta u mjestu Libenau (Liebenau) u blizini Graca (Graz). Tek nedavno bio je prekomandovan na mjesto komandanta Trećeg bataljona. I za to kratko vrijeme provedeno s njim shvatili smo da se radi o velikom čovjeku i drugu te oficiru s velikim znanjem i iskustvom. Taj hrabri čovjek neočekivano nas je napustio. Ta nas je vijest zaista pokosila i rastužila.

S ekspedicijom prema Mokrom završio se ratni pohod naše regimente. Ovo vrijeme brzo je proletjelo u svakodnevnim vojnim vježbama i sačinjavanju potrebnih detašmana. Poslijepodne bismo odlazili u grad pred Carevu džamiju, pred kojom je svakodnevno svirao vojni orkestar. Sjeli bismo u slastičarnicu i, slušajući našu muziku, ispijali neko tursko piće. Turci baš i nisu uživali u ovoj muzici. Vidjelo se to po njihovim ubrzanim koracima, kao da se žele što prije udaljiti od orkestra. Međutim, bilo je tu kršćanskog svijeta i lijepih djevojaka, prvenstveno Srпкиnja, s malim kopicama na glavi, nalik na fesove, i nehajno raskopčanim vezenim prslucima, ispod kojih se naslućivala bujnost grudi prekrivenih skoro prozirnim lepršavim košuljama. Njihovi orijentalni pogledi i nožice u papučama uzrokovali su daleko više ljepote i uzbuđenja od šetnje

s komandantom, koji je ovuda svakodnevno šetao gledajući narodno veselje. Uvečer smo otišli u restoran koji je ovdje otvorio bivši kuhar njemačkog konzula. Nije bilo loše, ali ni nešto specijalno. Ovdje su nas privukla izvanredna peciva, kao i štrudle, savijače od jabuka i knedle sa šljivama. Mnogi od nas nostalgично su željeli poslije dugo vremena opet jesti ova jela, koja su u našim dalekim domovima stalno spremana. Dobro vino moglo se naći kod jednog Hercegovca. Bilo je to vino neobičnog okusa i besprijekornog kvaliteta. Poslije sam saznao tajnu neobičnog okusa ovog vina. Naime, vinari uopće ne koriste bačve za spremanje vina, nego ga stavljaju u specijalne čuture obložene kožom jarca. Ono se gostima služi upravo iz tih čutura. Zaista izvanredan okus. Čovjek se na sve navikne, osim na pomisao da će biti obješen, rekao je neki mudri Englez. Nama, doduše, nije bilo teško navići se na kombinaciju vina i jarca. Sipali smo ga u grlo. Bilo je to sasvim tamno vino, pa nije čudo što ga je ovdašnje stanovništvo nazivalo crno, a ne crveno vino. To snažno vino imalo je svojstvo da više udara u noge nego u glavu, pa smo morali biti veoma oprezni kako bismo se bez teturanja vratili u logor.

Jednog dana stigla je zapovijest da se Drugi bataljon mora premjestiti u muslimanski kvart smješten na obronku Pašinog brda. To je za većinu bila dobra vijest, premda se neki nisu s tim slagali. Jer šator je šator, a kuća je kuća, ma kakva bila, pogotovo kad pada kiša. Ja sam bio zadužen da istražim taj kvart skupa sa zaptijom i da podnesem izvještaj o tome gdje bi bio najpogodniji smještaj. Taj muslimanski policajac već je bio obaviješten o mom zadatku i dobio je instrukciju da mi se nađe pri ruci. Ovaj čovjek muslimanskog imena i titule – Mustafaga – prešao je u našu službu skupa sa svojim potčinjenim, što je, ruku na srce, bila rijetkost. Bili su to vrijedni i pouzdani ljudi, zadovoljni što od nas redovno dobijaju plaću i hranu. Poslije perioda neodgovorne turske vladavine to je za njih bilo pravo čudo. I dalje su nosili svoje uniforme. Vremenom su na fes okačili mesinganog dvoglavog orla i dobili puške vinčesterke. Na taj zadatak poveo sam poručnika Bariha (Baricha), koji mi je veoma koristio kao prevodilac. Mustafaga je bio visok, lijepo građen i markantan muškarac. Uz to, bio je vrlo ljubazan, te nas je odmah ukratko informirao o lokalnim zbivanjima. Nakon što smo se srdačno rukovali, zamolio sam poručnika Bariha da mu kaže kako sam iskreno uvjeren da će nam pomoći da nađemo adekvatan smještaj te da se iskreno nadam da nećemo morati zauzeti njegovu kuću. On je klimnuo glavom

i nasmiješio se, uvjeravajući nas da ćemo biti odlično smješteni i da će bimbaša biti zadovoljan. A taj bimbaša sam bio ja – gospodin major. Ja sam se, iskreno, poslije zauzimanja Sarajeva osjećao kao paradni konj, nakićen novim činovima i unaprijeđen u komandanta čete. Malo me je kosnulo što to njima nije bilo jasno. Zahvaljujući pronicljivosti našeg Mustafe i njegovom dobrom poznavanju lokalnih prilika, zadatak je bio brzo i kvalitetno obavljen, na zadovoljstvo naših pretpostavljenih. Svaki makar površni poznavalac vojnih prilika potvrdit će da je to pravo čudo, jer na svijetu ne postoji nezadovoljniji stvor od pretpostavljenog oficira. Mislim da je tom njihovom zadovoljstvu pridonijela činjenica da su dugo boravili na otvorenom, pod šatorima, i da im je toga bilo preko glave. Valjda mi niko neće prigovoriti to što sam sebi i svojim izabrao najbolji smještaj.

Za oficire Trećeg bataljona izabrao sam, po Mustafinom savjetu, jednu lijepu kuću na uglu ulice. Bila je u vlasništvu bogatog muslimana koji je u blizini imao četiri kuće. Tri smo mu oduzeli za smještaj vojske, a četvrta je ostala njemu i njegovom haremu. On je sam izabrao koja će mu kuća ostati. Nama je pripala jedna prostrana orijentalna kuća. U prizemlju su bile svakodnevnne prostorije, a na spratu su živjele njegove tri žene. To da su u gornjim odajama živjele žene vidjelo se i po tome što su prozori bili zaštićeni gustim drvenim rešetkama. Od prostorija u prizemlju kuća je imala veliku i malu sobu, kuhinju i prostranu konjsku štalu. Kroz kuću su bogato izrezbarene široke stepenice vodile na široku verandu. Ovoj kući pripada i prekrasan voćnjak, ali je on od kuće odijeljen zidom. U voćnjak vode jedna mala vratašca. Toliko mala da smo se morali sasvim sagnuti kad smo kroz njih prolazili. Cijelo imanje opet je bilo ograđeno čvrstim zidom, čija je visina dosezala do prvog sprata kuće. U blizini kapije nalazila se kućica s jednom sobicom; sigurno je to bilo mjesto za osmanskog domara i čuvara. Kada smo stupili u odaje na prvom spratu, zatekli smo vlasnika koji je još uvijek pakovao stvari. Bio je to jedan mali čovjek, skoro komičan, s ogromnim, krivim nosom i golemom bradavicom te s gustom, crnom bradom, koja je tek ponegdje počela sijedjeti. Na njemu je bila skupa odjeća, prvenstveno svileni pojas, majstorski primjerak orijentalne umjetnosti. Ostavljao je dojam veoma bogatog čovjeka, što je i bio. Stojeći pred nama, gledao nas je nimalo ljubaznim pogledom, što je sasvim razumljivo, mrmljavući neiskrenu dobrodošlicu. Po njegovom nalogu, sluge su sve jastuke i

krevete odnijeli na sigurno, pa je nama preostalo da sjedimo i spavamo na golim daskama. To je prevršilo svaku mjeru, pa sam naložio Barihu da diskretno kaže Mustafi da smjesta riješi ovaj problem, kako ne bismo bili prinuđeni poslužiti se stvarima iz njegove kuće. To je izvrsno djelovalo, poput magične riječi. Mustafa se uozbiljio i rekao vlasniku: “Šta misliš, brate, gdje će ova gospoda spavati kad ti sve odneseš.” “Gdje god hoće, to je njihova stvar”, mrmljao je vlasnik. “Vidi, brate, ovaj ovdje gospodin bimbaša, kojeg je poslao švapski car, neka ga Bog nagradi što mi redovno daje plaću, kaže da nema dovoljno mjesta za smještaj carskih vojnika. Ako ih ovdje ne uspije smjestiti, morat će dio švapskih vojnika smjestiti i u tvoju kuću, gdje boraviš sa svojim ženama”, namr-godeno mu je govorio Mustafa. Ta mogućnost, da švapski vojnici borave u istoj kući s njim i njegovim ženama, potpuno je paralizirala malog bega. “Ukoliko vratiš dušeke, jastuke i jedan sto, ovaj gospodin bimbaša ti daje riječ da neće nijednog vojnika smjestiti u tvoju kuću”, ponudio mu je Mustafa spasonosno rješenje. Dok smo trepnuli, jastuci su vraćeni na svoja mjesta i mi smo se, zadovoljni, udaljili.

Sljedećeg jutra smo se uselili. Tom prilikom vojnicima je pročitana zapovijest o tome kako se moraju ponašati. Zapovijest je nalagala da se tuđe stvari moraju čuvati, da se stanovništvo ne smije uznemiravati. Svaka je kuća imala voćnjak, ali se voćke (bio je to period kada zriju) ne smiju brati i uzimati. Data je instrukcija da se te voćke otkupe od vlasnika, budući dastanovništvo živi od toga, a i jeftino je. Prema vlasnicima se moralo odnositi ljubazno i s uvažavanjem. Što se tiče njihovih žena, vojnici su se morali ponašati kao da one ne postoje. Bili smo sigurni da naši momci neće praviti probleme. Ne samo da su bili poslušni nego im je bilo veoma stalo do dobrog glasa koji je pratio našu regimentu. Ipak, uvijek se moralo računati na izuzetke. Smjestili smo se u svoj novi dom. U domarevu kuću smjestili smo dvojicu računovođa iz 5. i 6. čete. Veliku sobu u prizemlju dali smo posluži, a malu sobu konjušarima; oni su brinuli o našim dragim životinjama, koje su nosile anitetski materijal za potrebe čitavog bataljona. Tu je rezervni ljekar bataljona doktor Štokler (Stocker), ljubazni medicinar, vršio preglede. U velikoj sobi na spratu živjeli su ostali potčinjeni bataljonci, njih petorica, i doktor Štokler. U manjoj sobi na spratu, veličine svega četiri kvadrata, u koju su vodila mala vratašca poput onih u voćnjaku, bili smo smješteni kapetan Štajnberg (Steinberg) i ja. “U ovoj je sobici bivši vlasnik usrećivao svoje

supruge, ispunjavajući svoje bračne obaveze”, otkrio nam je Mustafa uz mangupski osmijeh.

Pernati jastuci koje smo kapetan i ja nabavili na bazaru služili su nas veoma dobro. U našoj sobi nije bilo divana, pa smo improvizirali s koferima i jastucima. Ekseri na zidovima služili su nam kao vješalice i bili smo potpuno zadovoljni svojim smještajem. Ako je bilo toplo, pokrivali smo se samo kaputima, ako je bilo hladno, spavali smo u odjeći. Bilo kako bilo, najvažnije je da smo pod krovom. Bilo je mnogo smijeha u našoj sobici. Nezaboravni trenuci. Ukoliko ne bi izašli u grad, naši potčinjeni sjedili bi na rubovima naših improviziranih ležaja i do kasno iza ponoći pričali šale, viceve, doživljaje. Objedovali smo na verandi kad je bilo lijepo vrijeme. Ukoliko je bila kiša, onda u sobi za potčinjene. Bilo je smijeha i za vrijeme tih obroka. Sto koji nam je vlasnik ostavio prije se mogao nazvati malom štokrlom, širokom tek pola metra. Na njega se mogla smjestiti samo jedna zdjela. E, oko takvog stola na divanima je sjedilo i jelo nas osam muškaraca. Izgledalo je kao da sjedimo jedan na drugom. To je stvaralo komplikacije i izazivalo smijeh. Pukovnik grof Bolca (Bolza) bio je visok čovjek i nije znao kud bi sa svojim nogama.

Kupili smo zemljano posuđe kako na limenim tanjirima iz oficirske kuhinje ne bismo opekli prste. Dan nakon što smo se smjestili, kad sam se vraćao kući, u dvorištu sam zatekao vlasnika. Razgledao je želeći vidjeti kako su se Švabe smjestile u njegovoj najboljoj kući. Kada je probao zaviriti u naše privatne prostorije, sluge su ga u tome taktično spriječile. Pozdravio sam ga po običajima ove zemlje. Brzo mi je odzdravio i odmaglio kroz vratašca. Slijedio sam ga da vidim šta ustvari hoće. Pogled mu je išao od stabla do stabla dok je šetao voćnjakom. Očekivao je da neće zateći nijednu voćku. Međutim, sve voćke koje su jučer bile na granama i danas su bile tu. Ovo je pomjerilo njegove horizonte shvatanja. Ljubazno mi se naklonio, nasmiješio se i udaljio.

Šef kuhinje javio je da je ručak spreman. Otkako smo u Sarajevu, uživamo u bogatstvima okusa. Imamo meso, povrće, krompire, voće... sve one stvari kojih smo se bili luđački zaželjeli. Taman smo bili završili s ručkom i pili jaku crnu kahvu kad su nam sluge javile da je napolju vlasnik kuće i da je svim silama navalio da s nama razgovara. Dozvolili smo da uđe. Pojavio se na verandi s velikom srebrenom zdjelom punom prelijepog voća, koje je on lično brao iz mase drugih voćki. Sada nam

je to, pomalo svečano, želio ponuditi. Iako smo svi znali pokoju rečenicu srpskohrvatskog, dovoljnu za osnovnu konverzaciju, dobro nam je došlo prisustvo poručnika Bariha, spomenutog prevodioca. Rekao je Turčinu da kapetan Štajnberg pita koliko košta to voće. “Bogami, ništa”, odgovorio je on potpuno iznenađen. Kapetan je insistirao da kaže svoju cijenu, ili da ode sa svojim poklonom, jer, kako je rekao, austrijski oficiri ni od koga ne primaju poklone. Kada mu je poručnik preveo kapetanove riječi, potpuno se prenerazio. Nije bio kadar ni riječ prozboriti. To mu se sigurno nikad u životu nije desilo. Na kraju je zamolio da njegov mali poklon ne bude odbijen, jer bi ga to strašno uvrijedilo. I tako smo prihvatili njegov poklon i pozvali ga da sjede s nama i popije crnu kahvu, koja je upravo poslužena. S radošću je prihvatio naš poziv. Ponudili smo ga duhanom, pa je sebi smotao jednu cigaretu. Sve vrijeme izgledao je i držao se veoma stidljivo. Kada smo mu zahvalili na pažnji, digao je ruke uvis, kao da odbija te riječi, i uzviknuo: “Ništa, ništa!” Na kraju smo mu rekli da bi nam učinio veliku uslugu kada bi nam svakodnevno isporučivao voće i mlijeko. Dakako, uz plaću. Rado je prihvatio ponudu obećavši da će to učiniti za veoma povoljnu cijenu. Otvorili smo konjak. I njemu smo ponudili čašicu. Morali smo mu se zakleti svim na svijetu da je to rakija, da nije vino. Nije nam baš vjerovao, pa je mirisao piće prije nego što ga je sasuo u grlo. “Ovo zaista nije vino”, potvrdio je. Nakon druge-treće čaše postalo mu je ugodno. Nije više bio stidljiv. Naprotiv, postao je veoma razgovorljiv. Barih ga je s osmijehom upitao: “Ti, ti si sigurno bio jedan od onih koji su pucali na nas kada smo napadali grad?”⁴ To je žustro opovrgnuo, praveći se nevin poput janjeta. Mi mu, dakako, ni najmanje nismo vjerovali. Onda smo ga upitali bi li pucao na nas da se sad vrati njegova vojska. “Nisam lud. Naši kad dođu, prvo što urade jest da ti sve pokradu. Vaši ljudi su potpuno drugačiji. Da su naši na vašem mjestu, ja sad ne bih imao nijednu voćku. Vi ništa nećete uzeti ako ne platite. Vi ste zaista čestiti ljudi”, rekao je sasvim iskreno. Nakon četvrtog konjaka upitao nas je jesmo li pravi muškarci. Poručnik Barih na to je odgovorio: “Vidjeli ste u borbi da smo muškarci, kao i vi.” “To mi je jasno, gospodine, nisam na to mislio. Mislio sam na činjenicu da uopće ne gledate naše žene. One su, srećom, sasvim mirne od vas. Kada bi dolazila naša vojska, morali smo dobro sakriti svoje žene”, pojasnio

4 U to vrijeme nisu poznavali persiranje (op. a.).

je. Bilo mu je objašnjeno da su naši vojnici odgojeni u duhu poštovanja tuđeg vlasništva, bez obzira na to radili se o običnoj šljivi ili ženi, te da im je naređeno da ne smiju uznemiravati stanovništvo, tim prije što su ovdje došli da uspostave red i mir. Kao što čitalac vidi, učinili smo sve da ne uznemiravamo građane i da na najbolji način promoviramo svoje vrijednosti. On je zamišljeno klimao glavom dok je govorio: "Da smo znali kakvi ste ljudi, niko se protiv vas ne bi borio. Svi bismo ostali u kućama." Konjak je udario u noge, pa je teško ustao, nerazgovijetno zahvalio i otišao kući.

Nekoliko dana kasnije naš bataljon se sasvim udomaćio na Pašinom brdu. Poslije vojničkog objeda domarširali smo do cilja oko dva poslijepodne. Već sam rekao da su na strateškim tačkama oko Sarajeva bili postavljeni vojni rovovi. Tu je i dalje bilo nesigurnosti, te još nije prestala potreba za držanjem tih linija. Tek smo krajem oktobra reducirali ove straže. S ovih mjesta najbolje se moglo osmotriti Sarajevo. Vojnici i oficiri poduzeli su sve kako bi se zaštitili od varljivih vremenskih neprilika. Improvizirali su odlično, s obzirom na to da nisu imali šatore, a noći su bile hladne i vjetrovite na ovim planinskim visinama. Oficiri i vojnici iskazali su svoje izvanredne arhitektonske talente, za koje ne bi ni znali da ih imaju da ih ovdje nužda nije natjerala. Uglavnom, osvjeđočili smo se u umjetnost improvizirane gradnje.

Skloništa su bila kamuflirana busenjem, krovovi su sačinjeni od isprepletenih letvica i granja. Zaista relativno udobno i izvrsno utopljena u okolinu skloništa. Međutim, kada bi padala kiša, blatnjave kapi curile bi po glavama vojnika, te su tada izgledali kao da im je ten od čokolade. To je bila jedina mahana ovih nastambica, ali je, s obzirom na okolnosti, ne bi trebalo uzeti za zlo. Neka od ovih skloništa ranije su koristili pobunjenici, koji su povlačeći se uklonili i uništili noseće krovne grede, što nam je uzrokovalo brojne komplikacije. Stolovi i klupe bili su jednostavno, ali majstorski napravljeni. Ležaji su bili ustvari daske pričvršćene za pod prekrivene slamom. Ali od te slame nije bilo kakve koristi; spavač bi već poslije nekoliko minuta ležao na goloj dasci, a slama bi pobjegla lijevo i desno. Vrlo brzo, međutim, vojnici su shvatili da je svježja trava daleko bolja prostirka od suhe slame. Kada smo mi stigli, već su u djelo provodili taj pronalazak; svježu travu prostrli su po krevetima, a suhu slamu zapalili pred ulazom. Taj potez imao je veoma

koristan učinak, jer je dim brzo rastjerivao bezobrazne miševе, koji su se skupa s vojskom uselili u ove zemunice. Nakon što se vatra ugasila, s radošću smo mogli konstatirati da smo se potpuno riješili tih dosadnih sustanara. Međutim, bilo je već kasno da započnemo s popravkama na zemunicama, pa smo samo napravili planove za sutra i otišli se odmarati. Ni sat nismo s mirom ležali, a već je na našu zemunicu ponovo izvršena prava invazija miševa. Hrabro su jurišali preko naših tijela i glava prema hrani, glodali su kožne torbice i užasno cijukali. Cijelu noć proveli smo u borbi protiv ove mišije armije. Poučeni tim iskustvom, sutradan je pred spavanje bila provedena opsežnija operacija loženja slame. Oko našeg skloništa dugo je gorio krug slame. S velikim nadama pošli smo leći. Međutim, ponovila se sinoćnja situacija; svi miševi bili su na svojim mjestima čim su se pogasila svjetla i čim je zavladao mir. Sutradan sam dao prijedlog da sklopimo primirje s našim dosadnjakovićima. Naime, prije nego što ćemo leći, ostavili smo na stolicu ostatke hljeba i mesa, da se posluže. Uz svjetlost lampiona, koji je gorio cijelu noć, vidjeli smo da je sto potpuno prekriven i da vrvi miševima. Vremenom su bili sve sporiji, da bi na kraju, siti do guše, otišli spavati u svoje labirinte od slame. I mi smo tada mogli zaspati. Druge odbrane od ove napasti jednostavno nije bilo.

Što se tiče naših rovova, oni su svakim danom bili sve bolje utvrđeni, jer je svaka smjena straže određeni dio vremena radila na proširivanju rovova i njihovom dodatnom utvrđivanju. S desne strane rovova se do prije nekoliko dana nalazio jedan mladi šumarak. Sada više ne postoji – sve drveće je oboreno. Korist od toga bila je dvostruka; prvo, nijedan čovjek ne bi se neopažen mogao privući do rovova, a drugo, to drveće navečer smo koristili za loženje vatre. Ovdje ozbiljno razmišljam da napišem odu našoj pješadiji i njihovim lopatama. Jer ono što su oni uspjeli uraditi uz pomoć te alatke graniči s nevjerovatnim; pred tim lopatama nestala je čitava šuma (bez sjekire), iskopani su rovovi, lopatama su cijepali drva za potpalu i rezali meso! Čak je bilo pokušaja da se upotrijebe kao tave. To nije uspjelo. Da jeste, stvarno bi bilo previše.

Na linijama smo svakodnevno imali goste koji su nam vremenom zaista prirasli za srce. Ti gosti bili su mnogobrojni sarajevski psi. Ove jadne i bijedne pse vjerovatno su napustili njihovi raniji vlasnici. Vođeni instinktom i glađu, našli su se u blizini naših rovova. Vojska ih je

hranila otpacima, pa su naše rovove uskoro voljeli kao svoje kuće. Ljudi su se dobro odnosili prema njima, a psi su to znali uzvratiti. Osim što su bili dobra zabava vojnicima, uskoro su i sami postali naši stražari. Svezani psi provodili su noći sa stražom. Ujutro bismo ih pustili da se istrče. Uvijek bi se vraćali kad namirišu doručak. Psi su najživahniji oko devet ujutro, kada ugledaju tovarne životinje koje donose hranu za naredna 24 sata. Pola sata ranije strče do grada i trčkaraju za tovarnim životinjama, veselo lajući sve do položaja. Ipak, najuzbudljivije je bilo kada kuhari sijeku meso. Psi su stajali na potrebnoj udaljenosti, mašući repovima i gotovo se smiješeći. Kada kuhar baci komad mesa, on dadne znak za početak borbe. Ponekad je bilo pokušaja da poneki pas sam pokuša uzeti komad mesa. Ti bi pokušaji završavali udarcem u njegove slabine i njegovim pokajničkim skičanjem. Prednost njihovog prisustva bila je i u tome što uopće nije bilo smrdljivog smeća oko položaja; svi naši otpaci završavali su kao slasni zalogaji u njihovim stomacima. Neki psi toliko su omilili vojnicima da su ih poslije odveli sa sobom u Beč kao ljubimce.

Nije bilo nikakvih doživljaja vrijednih spomena tokom našeg četverodnevno boravka na položajima. Jedva smo dočekali da se vratimo kući u muslimansku četvrt. U septembru su dodjeljivana vojna unapređenja, pa je došlo do izmjena u regimenti. Naš komandant bataljona kapetan Šmocer (Schmotzer) postao je major i preuzeo komandu nad Trećim bataljonom. Nama je stigao novi komandant iz 27. lovačkog bataljona –major Ferdinand Škrobanek (Schkrobanek), koji je 1859. godine odlikovan za zasluge, da bi 1866. godine dobio orden Željezni križ za hrabrost. Dobili smo veselog i iskusnog komandanta, uvijek spremnog na šalu, ali i cijenjenog u cijeloj regimenti. Jutra smo uvijek provodili u vojnim vježbama, a poslijepodne smo s komandantom jahali oko Sarajeva. Jednog dana odjahali smo do doline Lukavice, želeći posjetiti porodicu koja pravi kvalitetno domaće pivo. Našli smo i pivara, i njegovu ženu, ali i mnogo naših zemljaka...

BERTOLINI GINO ŽIVOT U SARAJEVU

Italijanski putopisac Bertolini Gino autor je više putopisa o evropskim zemljama. U vrijeme aneksione krize objavio je u Italiji putopis “Muslimani i Slaveni. Dalmacija – Hrvatska – Bosna i Hercegovina”⁵. Vrlo su interesantna njegova zapažanja o životu u Sarajevu, koji opisuje slikovito i bez bilo kakvih predrasuda.

GLAVNI GRAD BOSNE

U Sarajevu, ne samo u gradu nego i u okolini, od svih konfesija muslimanski živalj je najbrojniji. Brojčano, njih ima koliko svih ostalih zajedno. Ovdje ima šest okruga i dvije provincije, od kojih su najmnogoljudniji Tuzla, Travnik i Banja Luka. Od svih drugih područja na austrijskom Balkanu bit islama može se najbolje i najispravnije izučavati baš u Sarajevu. Duhovni vođa ovdje je reisul-ulema, čiji se rang najpribližnije može uporediti s katoličkim nadbiskupom. Oni, kao i apostolski izaslanik za slavenske krajeve Balkanskog poluostrva te mitropolitski nadbiskup (grčko-ortodoksni), rezidiraju u Sarajevu. Katolički biskupi su u Mostaru i Banjoj Luci, grčko-ortodoksni u Mostaru, Tuzli i Banjoj Luci. Od dva miliona stanovnika u Bosni i Hercegovini, 21% čine katolici, a muslimani 35%. Već na prvi pogled u Sarajevu su uočljivi tragovi zapadnoevropske civilizacije, što je vidljivo već kroz garnizon koji broji 3.000 vojnika.

U gradu živi oko 50.000 stanovnika. Šiljasti tornjevi munara smjenjuju se s obeliscima zvonika. Izranjaju lijepe i prijatne bašte... električne lučne svjetiljke... električni tramvaji... složene piramide flaša od mineralne vode... elegantnim kočijama upravljaju elegantne dame... Ima se osjećaj da se sa Sjevernog rta, najsjevernije evropske tačke, ulazi u Oslo. Zaboli spoznaja da tako brzo dolazimo u dodir s konvencionalnim formama i običajima jednog kosmopolitskog svijeta. Prebrzo!

5 Gino Bertolini, “Muselmannen und Slawen. Dalmatien-Kroatien-Bosnien und Herzegovina”, Autorisierte uebersetzung aus den italienischen von M. Rumbauer, Leipzig 1911 (*Muslimani i Slaveni. Dalmacija – Hrvatska – Bosna i Hercegovina*. Autorizirani prijevod s italijanskog od M. Rumbauera, Leipzig 1911)

Oslobađanje iz začaranosti, međutim, nije konačno. U Sarajevu islam spašava poeziju. Ovdje usred grada često možemo vidjeti natpises imenima međunarodnih filijala i hotela prve klase. Ipak, muslimanski bazari i groblja te 94 džamije, to lelujanje u turskoj nošnji došljacima se čini kao prelijepa oaza jedne posebne kulture. Ovdje se život muslimana održao netaknutim. Već iz toga se da zaključiti kako je on žilav i plodan. Radnje se zatvaraju kad su svečanosti, a kada je to zavisi od vjerske pripadnosti vlasnika. Petkom dućane zatvore Turci, subotom Jevreji, a nedjeljom kršćani. U Sarajevu, inače, ima više od 5.000 Jevreja, a u cijeloj Bosni i Hercegovini ima ih oko 10.000. Dvije paralelne ulice veže širok hodnik koji se proteže kroz jednu golemu zgradu. Tu se nalazi neprekidan red radnji, gdje se roba u trgovinama tkanina, mahrama, knjiga, oružja, srebrenine i sl. nudi na prodaju. U izlozima sjede radnici. Ovo je poznata čaršija, u kojoj orijentalni način života doživljava svoj vrhunac. Krećući se prema drugoj strani, nailazimo na labirint raskrsnica od koje vode mnogi putići.

NAJVEĆA DŽAMIJA SARAJEVA

Ovdje su trgovci većinom muslimani. U blizini se nalazi najveća sarajevska džamija – Begova džamija. Pred očima kupaca na prodaju je izloženo meso, žitarice, sijeno, jaja, voće i povrće... U blizini su i kafane, pred kojima nema ni ograda ni stolova. Navečer tu na bugariji zasniva narodni pjevač i zapjeva muslimansku junačku pjesmu pripovijedajući tako narodne predaje. Obično sebe prati muzičkim instrumentom talambasom. Ponekad se priključi i posebna frula, ovdje zvana zurna. Općenito, Turci imaju izuzetno fin smisao za muziku, kao i za druge umjetnosti, premda o procvatu vlastitih umjetničkih djela još uvijek ne može biti govora. Pjesme su im po pravilu melodične: inspiracija je često nježna i uzvišena. Upadljivo je, međutim, često ponavljanje kao i titranje glasa – tremolo. U Sarajevu, kao i u svim drugim muslimanskim gradovima i zemljama, kafana ima veliki značaj. Naziva se kahva. Stalne mušterije imaju svoje posebno mjesto. Po običaju, ispijena kahva ne plaća se odmah, nego nakon nekoliko mjeseci, većinom 23. aprila i prije Bajrama. Turska kahva poznata je u svijetu. Upućeni tvrde da se smije samo malo pržiti, jer ako se prži toliko da zrno kahve potamni, napitak izgubi specifičan okus, jačinu

i aromu. Ovo je dobar savjet za domaćice! Jedna šoljica kahve u Sarajevu košta 8 do 10 pfeninga, dok se u selima cijena kreće oko 3 pfeninga.

DUHAN I KAHVA

Muslimani najviše piju kahvu. Većina njih popije čak i 50 šoljica dnevno. Već vidim barem isto toliko vlasnika lječilišta i banja koji preporučuju liječenje. Ali to nije sve! Ne popije se nijedna šoljica kahve, a da se uz to ne ispuši barem jedna cigareta. I burmut je omiljen. I žene puše, kao i djeca; ako su dobro odgojena, neće zapaliti pred roditeljima. Odgojena djeca i govore samo ako ih odrasli nešto pitaju. Muškarci vole duge lule. Starce najčešće možemo vidjeti s nargilama. Svi puše! Da bi svojim mušterijama dali više vremena potrebnog za ispijanje kahve, vlasnici su po zidovima svojih radnji postavili zvonca koja se mogu čuti u susjednoj kafani...

Nije rijetkost čak ni to da brijač u kafani nauči svoj zanat. Pomislite samo šta bi Figaro izveo u ovim uvjetima. Opet mi na um pada onih pedeset vlasnika lječilišta. Jedan nam objašnjava dosege hidro-električnog kupatila, drugi vitla stotinu švedskih gimnastičkih sprava kao da su igračke. Treći čak nosi veliki mijeh kako bi liječio jadne muslimanske živce. Ali to ovdje ne dolazi u obzir. Živci su vrlo zdravi u ovim zemljama! Uostalom, muslimani imaju veoma malo povjerenja u doktore, što zasigurno nije bez utjecaja na njihove živce. Više vjeruju hamajlijama nego doktorima. Potpuno izbjegavaju alkoholna pića, iz čega proizlazi kako alkohol škodi. Od djetinjstva vježbaju igrajući se napolju, pod vedrim nebom, najčešće bacajući kamen, a nekad i koplje. Izlete u prirodu (vesele teferiče) mnogo vole. Istovremeno nastoje izbjeći svaku situaciju u kojoj bi se mogli uzrujati. Muslimanski misticizam, vjera u tajanstveno, naročito sudbinu, drži ih mirnim.

Da bi se izradila jedna hamajlija, napiše se nekoliko redaka ih Kur'ana, to se stavi u tkaninu, zapečati voskom i – hamajlija je gotova. Takva se zamota u malo crvene tkanine i nosi se na srcu. Nerijetko je objese i konjima oko vrata. Hamajlija je primarno zaštita od zlog duha, a služi i kao zaštita ljubavi te pomaže da žena, koja je buket ruža, ne ostane bez cvjetova (neudata, prim.pr.). Služi i kao osveta za nevjeru. Pripovijeda

se da je jedan prevareni mladić bacio tri hamajlije, jednu vjetru, drugu vatri, treću vodi. Lijepa nevjernica ispaštala je grijehе kroz smrt.

FIGARO U KAFANI

Druge ulice – druge zemlje! Štandovi su napravljeni od dasaka na koje su postavljeni tanjiri, a na njima su izloženi oni crvenkasti i poluprovidni kao med slatki slatkiši, koji se nemilosrdno lijepe za zube. Ko li ih je izmislio? Možda zubar? Na drugim štandovima nude se različite okrugle torte. Postoje i radnje koje trguju ćilimima, fesovima i tkaninama za izradu turbana. Ovdje možete vidjeti i bijedne rupe gdje brijač obavlja svoj zanat. Ponekad se tu uđe na partiju razgovora, baš kao što se nekada radilo po italijanskim apotekama. Samo što su Turci daleko manje brbljivi i daleko manje pakosni. Posmatrao sam ih dugo, satima. Oni cijeli dan mogu da sjede, a da se i ne pomaknu. Često vlada duga šutnja, dugi odmor. Skoro uopće ne gestikuliraju dok govore i ne prave ishitrene i nagle pokrete. To su ljudi koji se neće rado izložiti radoznalosti drugih. Uočljiva je namjera svih da se odmore i opuste. Odmah je jasno da se radi o civilizaciji koja se razvijala na drugačijim osnovama od naše i koju mi ne možemo potpuno shvatiti.

Dječaci su ovdje vrlo živahni. Provlače se kroz gomilu na sve strane. Oni ovdje ostaju djeca mnogo duže nego u drugim krajevima. Muslimani su gostoljubivi, široke ruke, mnogo drže do date riječi, a za familiju su iskreno i nježno vezani. Muslimanska duša je, općenito, odlučna i vesela i zrači dobrim i jakim unutrašnjim životom. Ko duboke i čvrste principe ima neće naškoditi čovječanstvu!

Namjeravam se prepustiti rukama jednog turskog brijača. To je svakako dokaz hrabrosti. Jer on dobro zna kako bi me sredio.

U RUKAMA TURSKOG BRICE

Riječima se nismo mogli sporazumjeti. I “rječitost” naše gestikulacije je zakazala. Niko od trojice pajdaša koji su tu nezainteresirano sjedili i ubijali vrijeme nije se umiješao u ovaj naš pokušaj konverzacije. Unutrašnjost ove brijačke radnje potpuno se razlikuje od brijačnica po

našim gradovima i selima. Način na koji su složene britve, noževi i drugi brijački alat podsjećaju me na neki obdukcijski kabinet. Sjedam u stolicu, pa šta mi Bog da! Nakon što mi je brico promijenio lični opis, vratio sam se gospodinu Straltonu i gospodinu Heddonu. Ne izlazi mi iz glave da mi je obrijao solufe, da mi je skinuo mnogo više kose nego što sam želio. Pas mater! Ko je uopće brici rekao da ja nosim turban. Imam osjećaj da mi je skinuo kožu s glave, kao što se to radi svinjama. Možda je pomislio da sam umjetnikfolirant. Iz Italije. Već je predvečerje. Mujezin s munare Begove džamije poziva na ritualnu molitvu: "Allah! Allah!"

ČISTOĆA I ZEKAT

U muslimanskom svjetonazoru pranja imaju dvojaku bitnu ulogu: ona čiste i tijelo i dušu. Oni lice, vrat, usta, ruke i noge peru pet puta dnevno prije molitve. Niko ne stupa u džamiju prije nego što očisti svoje tijelo. Zato su džamije uglavnom građene u blizini izvora, rijeka ili potoka. Nalazi li se musliman u pustinji, gdje nema vode, dozvoljeno mu je da svoje tijelo očisti pijeskom, praveći iste ritualne pokrete kao da se pere vodom. To se naziva tejemum. Namet koji je svaki musliman dužan dati za siromašne zove se zekat. Zekat iznosi četrdeseti dio godišnjeg prihoda, a daje se u novcu ili u pšenici. Obaveza plaćanja zekata ustanovljena je jednako za muškarce i žene. Taj novac dobro dođe siromašnima. S tim ciljem pri džamijama postoje posebne ustanove koje brinu o hranjenju siromašnih. Obaveza davanja zekata je stroga vjerska naredba i muslimani strahuju da ga ne prekrše. Predanje govori o jednom muslimanu kojem je izgorjela štala sa stokom. On je tada, u nijemoj pokornosti, rekao: "Možda je ovako bolje. Možda sam Allahu dao manje nego što sam trebao. Uvijek je bolje dati više od propisanog, nego biti u zaostatku." Ova obaveza vrši se uglavnom jednom godišnje, prigodno uz ramazan.

MUSLIMANSKA MOLITVA

Ramazanskom bajramu prethodi mjesec posta i molitve, što datira još iz Muhammedovog vremena. Muslimani poste samo u ovom mjesecu. Kolektivne molitve posebno su važne u smislu vezivanja vjernika

na tri velika praznika: Ramazanski bajram, Kurban-bajram i Mevlud. Ramazan, mjesec posta, traje od početne do završne mjesečeve faze. On svake godine dolazi desetak dana ranije, tako da u 36 godina pada u isto vrijeme. Post počinje u zoru, a završava kada zađe sunce. Ta dva trenutka najavljuju topovska ispaljenja. Vjernici se u početku i kraju posta mogu ravnati i prema svečanom glasu mujezina koji dopire iz visina džamijske munare: “Bog je najveći! Samo je jedan Bog i Muhammed je njegov poslanik! Požurite na molitvu! Na radost! Bog je najveći! Nema drugog Boga osim Njega.” Prilikom poziva na molitvu mujezin se prvo okreće ka Meki, ka istoku, a onda i prema drugim stranama svijeta. Svećenstvo se kod muslimana dijeli na hodže, imame i muftije. Kao sinonim za molitvu nerijetko koriste izraz dova. Jutarnja molitva naziva se sabah. Riječi molitve uzimaju se iz dogme, a Fatiha im je uvijek prva. U džamiji muškarci čine jedan specifičan pokret rukama, koji simbolizira da u tom trenutku postaju gluhi na zov ovosvjetskih strasti – dižu ruke pored ušiju. Ženama je ulaz u džamiju zabranjen samo u pojedinim situacijama. Muhammed, a.s., slijedio je tragove arapske kulture i tradicije time što je ženama propisao nošenje vela. Nijedan muškarac tuđin ne smije vidjeti lice žene, čak ni kada dođe u kuću. Čak se i stil građenja kuća prilagođava ovom propisu, što se očituje u visokim zidovima koji opasuju dvorišta, gustim neprozirnim gelenderima na prozorima i zatvorenim balkonima. Posjetilac svoj dolazak najavljuje udaranjem metalnom halkom o vrata. Ta se halka naziva zvekir. Muslimanke važe kao pametne i čestite žene ali i odlične domaćice.

UNUTRAŠNJOST DŽAMIJE

Džamije su zastrte skupocjenim ćilimima. Sarajevo je inače poznato po tome što se ovdje izrađuju prelijepi ćilimi. Takvu kitnjastost možete vidjeti samo na ćilimima i kaligrafskim radovima. U džamiji nema luksuza u smislu slika, zlata, mermera... U selima često možete vidjeti drvene džamije. U blizini džamija nerijetko se nalaze mauzoleji – turbeta. Džamijsko dvorište diči se impozantnim tornjem koji krasi sat podešen da pokazuje tursko vrijeme. Sva ova dobra, džamije i ustanove oko nje, izgradili su bogati muslimani: begovi, sultani, paše, veziri i age. I ta dobra funkcioniraju kao zaklade (vakufi).

Begova džamija u Sarajevu dio je Gazi Husrev-begovog vakufa. Ta džamija, Karadž-begova džamija u Mostaru i Ferhadija u Banjoj Luci veoma su bogate džamije.

Džamije uglavnom imaju oblik citadele.

U Sarajevu ima i derviška tekija, koja pripada Islamskoj zajednici. Nedaleko od tekije nalazi se džamija ispred koje je mauzolej (turbe). Dvorište je puno svakojakog cvijeća i vinove loze. Džamije i prateće ustanove finansiraju se preko posebne uprave, koja je pod austrijskim nadzorom. Bogati musliman u džamiju ide u društvu familije i u pratnji onih koji rade za njega. Za vrijeme molitve musliman klekne četiri, deset, trinaest puta. U tom ritualu pokazuje se čvrstina i odlučnost muslimanske duše, a istovremeno i predanost potčinjavanja duha, što je osnovno obilježje muslimanske vjere. To je i logično, jer sam korijen riječi "islam" znači "predanost". Takvu predanost prate neumitno konzervativni nazori kod muslimana.

Čak i kada je u pitanju računanje novca (groš, para, akča, dvadesetica, taler...) i mjerenje na vagi (dka = 4½ kg) najradije se oslanjaju na stare običaje. S druge strane, kamen u Kabi, prema kojoj se okreću za vrijeme molitve, daje im čudan osjećaj prema sudbini i čudnu spremnost na mirenje s onim što im je suđeno. Nikad ih ne spopadnu sumnja, kajanje ili strah. O svemu što je bilo, što jeste i što će biti brine Allah! To mu je dužnost koju je sebi propisao. Stoga je lahko razumljivo kako oni često postaju heroji i mučenici. Spremnost i poslušnost – kombinacija ove dvije vrline rezultira time da oni mogu izvesti revoluciju, bez krvi i ubijanja, a potom se vratiti svome konzervativnom načinu života. U individualnom životu, kao i u životu zajednice općenito, radije se drže ustaljenog smjera nego što su skloni zaokretima.

Kurban-bajram slavi se u čast Abrahamove (Ibrahimove, a.s.) spremnosti na žrtvu. Svaki musliman tada lično žrtvuje barem jednog ovna. Kurban i znači žrtvovanje. Ko nema novca da kupi ovna, on simulira klanje životinje. Obred se vrši nakon jutarnje molitve. Taj dan žrtvovanja pada na isti dan kada se vjernici hadžije skupljaju u Meki oko Kabe da bi izvršili posebno propisanu vjersku dužnost, nakon koje i oni žrtvuju životinje. Kurban-bajram pada dva mjeseca i deset dana nakon Ramazanskog bajrama. Meso zaklanih životinja daje se siromašnim muslimanima.

Hodočašće u Meku prakticalo se još prije Muhammeda. Hodočastili su i tada Arapi sveti hram u Meki, ali bez jasnog i direktnog vjerskog poticaja. Moglo bi se reći da je taj ritual bio prije tradicija nego vjerski obred, za koji su oni smatrali da počiva na osnovama koje je ustanovio Ibrahim.

Hram koji su podigli Ismail i njegov otac Ibrahim, Crni kamen i vrelo Zemzem bili su materijalni ram za stvaranje novog panteizma.

Muhammed je potvrdio obavezu ovog hodočašća. Ustanovljavanje obaveze hodočašća rezultiralo je snažnim razvojem ove neplodne regije, koja leži usred pustinje. Muhammed je također potvrdio svetost Crnog kamena, koji je, prema njegovom učenju, pokazao uzdizanje meleka.

“Ko posjeti moj mezar kao da me je za života obišao”, rekao je Poslanik.

Putovanje na hadž u Meku ovdje obično počinje četvrtog dana Ramazanskog bajrama. Prije nego što krene na put, hodočasnik sačinjava testament i oprašta se od rodbine i prijatelja, moleći ih da mu oprostite ako im je nekad nanio zla ili nepravde. Gomila vjernika izlazi na ulicu kako bi ispratila hadžije i uzvikuje: “Allahu ekber! Allahu ekber!” Potom zajedno s njima odlazi u džamiju. Tamo ih dočekuju muftija i drugi uglednici vjere, kao i kadije, učitelji, djeca... Svi oni se mole s hadžijama, nakon čega počinje dugi put za Meku. Do Istanbula se putuje danju, a odatle, poslije prvog dužeg odmora, po noći, kako bi se izbjegla dnevna žega. Katkad se desi da ove karavane napadnu beduini... Kada hodočasnici ugledaju zidine Medine, zastanu kako bi se očistili i oprali, kako bi s poštovanjem ušli u to mjesto. Zatim odlaze u Poslanikovu džamiju, poljube zemlju, obiđu njegov mezar i stupaju na molitvu. Poslije ove međustanice nastavlja se njihov put u Meku. Oni sada mogu birati dvije ceste: staru, koja vodi kroz pustinju i kojom treba deset dana putovanja do Meke, i novu, koja se račva za Džidu, mjesto gdje se nalazi mezar plemenite majke Have. Oni koji su izabrali novu cestu nakon dolaska u Džidu imaju još dva dana putovanja kroz pustinju do Meke. Većina se ipak odlučuje krenuti starom cestom. Ovuda kreću i sultanovi vojnici, koji svake godine nose u Meku vrijedne poklone i koji usput štite hodočasnike. Kada ugledaju obrise Meke, vjernici silaze s kamila, kako bi u sveti grad ušli pješice i što poniznije. Sedam puta kruže oko Kabe, svetog mjesta za muslimane. Kompleks oko Kabe ima 17 ulaza, sedam

munara, 150 kupola, koje stoje na 500 mermernih stubova, povezanih impresivnim lukovima. Otprilike tri stuba nose jednu kupolu.

Čitav ovaj monumentalni kompleks okićen je arabeskama i kaligrafi-jom. U centru stoji Kaba – Bejtullah. Do nje vodi sedam ulaza. Na istoč-nom uglu Kabe nalazi se Crni kamen, koji hodočasnici ushićeno ljube.

Kaba, najvažnija drvena relikvija, prekrivena je pokrivačem izveze-nim zlatnim i srebrenim harfovima. Ti prekrivači, ukrašeni zlatnim i srebrenim citatima iz Kur’ana, izrađuju se od sredstava koje daje sultan. Čilimi od prethodnih godina predaju se čuvarima ove relikvije, koji ih dijele na komade. Te komade kupuju hodočasnici i daruju ih džamijama u svom kraju.

Po predanju, Ibrahim, a.s., je Meku sagradio na izvoru Zemzem, izvoru koji je našla njegova žena Hadžera, izvoru koje gladne hrani, žednima utajuje žeđ, a bolesne iscjeljuje. Ovo mjesto je Hadžeri i Ibra-himu pokazao golub, po volji Allahovoj.

Hodočasnik toči vodu s izvora Zemzem i nosi je svojoj kući kako bi je podijelio rodbini i prijateljima. Ovaj izvor dubok je 50,25 metara. Voda je veoma ukusna.

Crni kamen je, po legendi, nekad bio bijel kao mlijeko i blještav kao sunce, ali je vremenom, zbog grijehova djece Ademove – pocrnio.

Arefat, visoravan udaljena tri sata od Meke, posljednja je stanica ho-dočasnika. Dok hadžije vrše obred na Arefatu, vjernici iz njihovih mje-sta u džamijama se mole za njihov sretan povratak. Cijela zajednica sve-čano dočekuje povratak hadžija i prati ih u veselju sve do njihovih kuća. Mevlud, Poslanikov rođendan, pada 12. dana mjeseca rebiul-evela. Ovog se dana džamije ukrašavaju kao na Ramazanski ili Kurban-bajram. Na sami obred bogati muslimani u posebnim posudama donose slatki na-pitak, kao znak sjećanja na slatko šerbe koje je Poslanikova majka popila nakon porođaja. Vjernici se na taj dan mirišu ružinom vodicom, kojom su melec poprskali Poslanikovu majku poslije porođaja.

Kod muslimana je veoma pohvalnonositi bradu. Imam bez brade uopće ne bi uživao ugled u svojoj zajednici. Kada se grešnik želi pokaja-ti, on pušta bradu i o tome javno u džamiji obavještava prisutne. Poslije toga, u vidu svog pokajanja, čini i druga dobra djela: posjećuje bolesne, moli se za mrtve, udjeljuje siromašnima...

RITUAL U VELIKOJ DŽAMIJI U SARAJEVU

Uvečer je svečani glas s munare Begove džamije pozvao vjernike na molitvu: “Allah! Allah!” Cijela džamija blistala je osvijetljena u ovoj noći. Narod je stizao u grupama. Ispod stogodišnje lipe žuborilo je pet mlazova prelijepe fontane. Prije ulaska u džamiju vjernici peru vrat, lice, ruke i noge i brišu se velikom plavom tkaninom. Steče se utisak da se ova masa ljudi priprema za ulazak u veliku salu gdje će se održati neka fešta. Muškarci su u specifičnim hlačama – čakširama i u košuljama bez rukava. Na glavi su im turbani i fesovi. Mirno, tiho i strpljivo ulaze kroz džamijska vrata. Prije stupanja u predvorje skidaju obuću i mirno zauzimaju mjesta. Nezamislivo nam je da ovakva ustanova postoji bez službenika koji brine o odloženoj obući i odjeći. Ipak, sve funkcionira. Pogled mi se ponovo vraća na ulaz, gdje sve izgleda skladno i dostojanstveno. Na ulazu svako prepoznaje svoju obuću, kao što Bog, uprkos daljini, raspoznaje svoje vjernike.⁶ Vlada savršen red, sve je skladno i na svom mjestu. Kao da su Nijemci, poznati po redu i disciplini. Mogu ih uporediti i s Berlincima, koji i u Njemačkoj važe kao rekorderi u ovim karakteristikama. Zapaljene cigarete, koje odlažu u aluminijsku posudu na ulazu u džamijsko dvorište, nalaze na istom mjestu i kad izlaze.

Na ulazu u džamiju stajao je imam držeći u ruci osušenu grančicu. Prisutnim vjernicima sasvim je jasna simbolika te grančice. Iako je džamija bila puna, grupe ljudi su i dalje ulazile. Kada u džamiju više nije mogla stati ni igla, počeli su se redati u safove (molitvene redove), prvo u džamijskom predvorju, a zatim i dvorištu. Ispred vjernika u džamiji stao je imam, a ispred onih u predvorju i dvorištu mujezin, kako bi mogli predvoditi molitvene pokrete. Poslije kratke molitve na arapskom jeziku masa se razišla jednako mirno i dostojanstveno kao što je i došla. Mogli smo vidjeti i slijepce, koji su na molitvu došli u pratnji svojih bližnjih. Iako je molitva trajala kratko, ostat će zauvijek urezana u sjećanje posmatrača, koji je ostaoda posmatra bez predrasuda. Impresivan dojam ostavlja slika ovog slobodnog, sigurnog i zadovoljnog naroda.

⁶ Drugi dio rečenice – “kao što Bog raspoznaje svoje vjerenike” – odnosi se na jednu njemačku poslovicu. (op. pr.)

Prizori okolnog svježeg zelenila i bistre vode fontane pojačavaju osjećaj harmonije i ljubavi.

Kada ove mase pobožnih vjernika sutra stupe u vojne redove, s njima niko neće imati problema. S druge strane, uvjeren sam da će vrlo često postajati heroji. Iako postoje socijalne, generacijske, klasne i razlike u njihovim zanimanjima, one se ovdje nisu osjetile; vjernike je povezala i izjednačila jedna od svega toga jača nit – apsolutna vjera.

Ovdje – dok posmatram vjernike na džamijskom ulazu – shvatam da se turska revolucija, s ovako snažnim efektom, mogla provesti samo bez krvi i nasilja, uz korištenje daleko snažnijeg oružja od sablje ili topa.

Pažljivom posmatraču razlike među ovim ljudima ipak neće pro-maći. One se očituju, naprimjer, kada neko iz vrijednog pojasa izvuče kašiku od slonovače i njome se posluži dok oblači cipele, ili kad na izla-sku izvuče zlatnu tabakeru iz džepa kako bi zapalio cigaretu. Ipak, te se razlike u materijalnom statusu ne reflektiraju na njihov hod, držanje, ponašanje ili ophođenje s ostalim vjernicima.

Njihova vjera je mlada! Bez sumnje! Skoro je šest stotina godina mla-đa od kršćanstva. Uprkos tome, fascinira duboka logika islama, čije je prakticanje daleko jednostavnije od kićene liturgijske simbolike. Pi-tam o bogatstvu Begove džamije i dobijam odgovor da njoj pripada pola grada. Bilo to tačno ili ne, nesumnjivo se radi o značajnim sredstvima.

Bez osnova su tvrdnje da će ova vjera slabjeti s dolaskom novih gene-racija. Naprotiv, prema ovome što vidim, ona samo može jačati. Široki slojevi naroda su pobožni. Stari običaji nisu izgubili na svojoj vitalnosti. Jedina promjena vidljiva je na garderobi. Iako se još uvijek strogo drže svoje nošnje, vidljivi su neki evropski odjevni detalji. Koliko su istrajni govori podatak da u glavnom gradu Turske veo kojim žene pokrivaju lica više nije neproziran. Ovdje to još nije slučaj: ženska lica se ne mogu ni nazreti.

Muhammedovo učenje izričito je u naredbi da žene moraju izbjeći sve što bi moglo narušiti njihovu pristojnost i dostojanstvo. Pogled na ovako odjevenu ženu ne izaziva mušku strast. Želje koje se u nama bude tašte su i grešne isto toliko koliko su i apsurdne!

Razvodi braka i vanbračna djeca su prava rijetkost.

Muž skoro nikada ne iskoristi svoje pravo na poligamiju. I kad dođe do poligamije, ona se zaustavlja na dvije od dozvoljene četiri žene. Prije je bio običaj da se udata preljubnica ubije. Danas toga više nema. Ipak, preljubništvo je toliko rijetka pojava da se ljudi time ne moraju zamarati. Mnogi smatraju da su te kazne besmislene, jer nimalo ne utječu na moralne nazore. Međutim, budimo precizni, ubijanje preljubnica prestalo je nakon što je u Bosnu i Hercegovinu, nakon austrijske aneksije 1878.godine, uveden Carski krivični zakon, kojim su se oni koji su ubijali navodne bludnice u procesima osuđivali na decenijudo deceniju i po duge zatvorske kazne. Iako je Muhammedovo učenje i danas jednako prisutno, običaj ubijanja udatih preljubnica definitivno je iskorijenjen.

Ovaj narod je vjernički. Vjerskih propisa pridržavaju se fanatično. Upravo tim propisima predviđene su kazne za pojedina djela. Odatle potječe odgojna snaga kazni. Oni se nerijetko sami kazne kako bi se popravili i pred Bogom oprali. Samokažnjavanje se ogleda u tome da se odreknu nekih lijepih i dopuštenih stvari, na određeno vrijeme ili zauvijek. Cilj je da poslije toga više ne dođe do ponavljanja zabranjenog djela.

Na munari šarmantne džamije koja leži na obali rječice Miljacke u živopisnom sarajevskom ambijentu vihori se sultanova zastava. Iste takve vihore se u Meki i Konstantinopolju (Istanbulu). Teško da ovdje socijalizam može uhvatiti korijenje, što je i razumljivo, s obzirom na odgoj, shvatanja i potrebe muslimanskih duša. Socijalizam je, naprotiv, revolucionaran. Revolucionarni duh nije svojstven u sredini gdje još vladaju vjekovne predrasude.

Staleške titule, naprimjer“efendija”, dodjeljuju se ljudima koji su ih zaslužili vjerskom uzoritošću, kulturnim odgojem, učenošću ili mudrošću. One nisu nasljedne, pa će njihovi potomci te titule morati zaslužiti. Takav sistem možemo uporediti s onim u Kini, gdje također nema nasljednog plemstva.

Samo u rijetkim slučajevima iskazuje se poštovanje potomcima. Biva to kada su njihovi preci bili izvanredno mudri i važni i kada ta njihova svojstva poput dima tamjana nastavljaju lebdjeti nad zajednicom. A i to je pod upitnikom. Ipak, jednog dana morat će prestati ta hajka protiv nasljeđivanja reputacije. Jer je preokupacija lovom na novac i više nego dovoljna. Novac je konstanta neophodna za život, a čast? Može li se čast

stvarno naslijediti? Ili je ona hipoteka koja nije neophodna kategorija unutar jedne zajednice.

Gospodin Stralton pričao mi je da se oni u Britaniji ne rasipaju dodjeljivanjem titula časti. Prvorodeni nasljednik za života svog oca ne može uzeti njegovu titulu, nego samo titulu koja je nižerangirana. Nasljednici ne mogu samo rođenjem voditi grb porodice, nego to moraju na određeni način zaslužiti. U smislu oslovljavanja, plemićka titula za ženu je uvijek i samo "lejdi" (lady).

U Sjedinjenim Američkim Državama ne postoji institucija nasljednog plemstva. To se i u Norveškoj definitivno ukinulo 1821. godine. Ukidanje lordovske komore u Velikoj Britaniji bio bi prvi korak ka dokidanju njihovog povlaštenog položaja. Hoće li i doći do ukidanja? Mislim da ćemo na to još sačekati. Radikali u pojedinim strukturama su kategorički protiv ove reforme. Nije teško zaključiti iz kojih slojeva dolaze ti radikalni protivnici ukidanja lordovske komore. Iako se zovu radikali, oni su konzervativniji od konzervativaca.

"Moj otac je o takvima mislio isto kao i ja. Nazivao ih je radikalnim konzervativcima", priča gospodin Stralton.

U restoranu u kojem smo poslijepodne ručali svirao je orkestar ugarske regimente. Vesele melodije ispunile su prostoriju... Kao i ratne kočnice koje su uslijedile. Pored nas jeli su husarski oficiri. Husari su uglavnom Mađari, dragoneri Nijemci, a ulani Slaveni. Oni su bučno aplaudirali, prateći ritam muzike, a isto su činile i njihove dame – sestre i supruge. Taj čin reflektirao je njihov patriotski zanos, a istovremeno su se dobro zabavljali. Oni se u tome znatno razlikuju od muslimana, čiji su patriotski osjećaji individualni, smjerni i tihi, premda jednako snažni.

Gospodin Stralton bio je toliko uzbuđen mađarskom muzikom da se poželio prebaciti u njihov vojni kamp. U tu čast naručio je dvije flaše prvorazrednog vina Pressburger. U tome ga je slijedio i gospodin Heddon. Bilo je to pitko i slatko bijelo vino. Ali baš je u tome bila nevolja. Vino je poput ulja kliznulo niz grlo. U kombinaciji s nostalgičnim zvucima flaute i citre, bilo je to spoj zbog kojeg je za naš sto sjela i melanholija.

Bilo je to u momentu kada je orkestar prešao s vojnih pjesama na tužne ciganske elegije, koje karakteriziraju osobiti tonovi i pauze među njima.

Gospodin Stralton, kao razborit čovjek, prekinuo je tu čaroliju naručivši još jednu flašu pića, kako ne bi pred svima zaplakao. Vođa orkestra sve je to primijetio, pa je dao znak zbog kojeg su svirači brzo prešli na valcer i muziku iz "Vesele udovice", uz koju je zapjevao i hor. Ova muzika veoma je omiljena među diplomatama. Ma kakvi diplomati!? Kad već ne rade svoj posao kako treba, barem znaju zapjevati.

Napokon je na red došao i impresivni "Šišmiš" valcer.

Šišmiš!... Šišmiš!...

To je Straussova opera, stvorena da razveseli srca.

MAXIMILIAN HOELZE

Balkan in Flamen, München 1939.

Balkan u plamenu, Minhen, 1939.

Sin njemačkog koloniste u Bosni i Hercegovini Maximilian Hoelzel na početku Drugog svjetskog rata, 1939. godine, objavljuje knjigu u kojoj se razmatraju zbivanja u Bosni i Hercegovini u toku Prvog svjetskog rata. Kao vođa pandura na Drini i u istočnoj Bosni, učesnik je zbivanja izazvanih prodorom srbijanskih i crnogorskih vojnih snaga 1914. godine. Istovremeno nudi i neposredno svjedočanstvo o odnosima koji su u to vrijeme vladali u Sarajevu.

DOMOVINA BOSNA

Sarajevo, Saraj-šeher: Grad-dvorac.

Strmim obroncima skriven, u kotlini leži grad. Visoko iznad uzdiže se stara turska tvrđava. Bujni zeleni voćnjaci zakoračili su prema brdima, da bi se tamo susreli sa smrekovim šumama ili se izgubili u sivilu stijena.

Bijeli zidovi kuća, natkriveni krovovima od crne šindre, izranjaju iz tog zelenila. Na ispupčenim stijenama, gore visoko, izgrađene su kuće.

Odavde se čine kao lastina gnijezda. One gledaju u dolinu, u kojoj se crvene krovovi novoizgrađenih modernih austrijskih zgrada. Iz nepreglednog zelenila prošaranog kućama poput bijelih igala koje ubadaju nebo strše munare. Miljacka, "ljupka rijeka", izvire u netaknutim predjelima nedaleko odavde. Ona presijeca ovaj "ljupki grad". Gledajući njen spori vijugavi tok, teško je povjerovati da ova rječica može postati divlja. A upravo takva postane kada je spopadnu obilne kiše. Voda Miljacke tada postaje crvena kao krv, kao zemlja koju valja, a njena zapjenušana matica tada čupa i nosi čitava stabla.

Miljacka se, dakle, može uporediti sa sanjarskom i blagom naravi Bosanaca, koja se nakon bura i oluja koje život nosi preko noći pretvara u svoju suprotnost.

Ova brda ne ostavljaju nijedan izlaz otvoren. Gdje god pogledate, dočekat će vas ukočena divljina. Ipak, na sjeverozapadu, kuda se Miljacka kreće, vidik se širi preko ravnice. Ta se ravnica, skupa s Miljackom, utapa u dolinu rijeke Bosne, koja svoj put nastavlja prema slavonskim i ugarskim dolinama.

Ovdje su nekad prilikom osvajanja zapadnih zemalja prve stigle konjičke trupe Michala Oglua. Ta prethodnica otomanske vojske zastrašujuće temeljito je čistila teren. Onima koji su stupali iza njih nisu ostavljali da dovrše nikakva posla.

Zaustavile su ih tek jedinice Karla V., na štajerskim brdima, u vrijeme kada je sultan Sulejman držao Beč pod čvrstom opsadom. Tada su svi ti konjanici, kao i njihov vođa Oglu, pali u boju sa sabljom u ruci.

I za vrijeme druge opsade Beča, koju je naredio Kara Mustafa, pod njegovom komandom bile su čete Bosanaca, oklopljenih konjanika, koje su tada odigrale značajnu ulogu: izvele su snažan protivudar, vratili suparničke jedinice na početne položaje i tako osigurali povlačenje turske vojske. Ovaj vojni manevar zaslužan je što sva turska vojska pod Bečom nije izginula.

Historijski gledano, Sarajevo nema značajnu prošlost. Ovdje nisu stolovali bosanski kraljevi, nije cvjetala poezija i umjetnost. Bila je to skoro oduvijek tvrđava, nikad osvojena, koju su izgradili Rimljani, ponosni bosanski kraljevi obnovili, a Turci proširili. Tek su Turci uzdigli Sarajevo u glavni grad zemlje. Oni su ovdje, na rubu divljine, odakle se šire prašume od Bosne do Drine, premjestili težište svoje vlasti. Bila je

to u neku ruku granica prema kršćanskim zemljama, koje su uvijek bile prijatna, premda su bile poražene i premda im je bio uzet Konstantinopolj. U Sarajevu su paše izgradile konake i tvrđave, a usred ovog zelenila smjestili su svoje prelijepe, čarobne saraje.

Stoljećima se ovdje miješalo šarenilo nacija, boja, rasa i religija. Upravo ta mješavina danas predstavlja esencijalnu bit Bosne, koja je mjesto dodira dva svijeta – Istoka i Zapada.

Danas ovdje obitavaju nosioci moderne austrijske civilizacije, koji grade željeznice, ulice, kafane, vile, kulturne ustanove, bolnice i škole. Bez obzira na to odakle dolaze, domaće stanovništvo Austrijance naziva jednim imenom: Švabe. Žamor, buka i žurba zapadnjačkog života ispunili su ulice u dolini grada. Bosanci pravoslavci, vrijedni i štedljivi vlasli, inteligentni i vrijedni trgovci, danas izvanredni pravnici i ljekari, još uvijek žive u jednom kvartu na strmini koji su još Turci odredili kao “srpski grad”. Oni su svoj život zasnivali na strogim pravilima svojih duhovnih otaca. Sebe su nazivali Srbima, a svoju vjeru srpskom vjerom.

Na lijevoj obali Miljacke, u okolini franjevačkog samostana, u kojem su živjeli brkati monasi odjeveni u braon mantije, živjeli su latini, sanjalački i pjesnički katolički narod. Oni nikada nisu izgubili nit koja ih vezuje uz ideje i vjeru sa Zapada premda su pet stotina godina bili pod otomanskom vlašću.

Bez obzira na to da li su postali zanatlije, vojnici, profesori ili službenici, važili su za vrijedne, odgovorne i poštene ljude. Nazvali su se Hrvatima i pjevali pjesme o junacima i njihovim mačevima.

Gospoda od jučer, aristokratski muslimani, živjeli su gore na brdima, u svojim kućama i baščama. Muslimani su namrgođeno gledali kako se kršćani, dojučerašnja raja, s dolaskom Austrije uzdižu u gospodu. Gledali su u taj proces kao u ogledalo. Po svojim četvrtima, koje su bili razbacane po gradu, mogli su čuti šaputanja onih koji su im do jučer bili potčinjeni. U tim šaputanjima nisu naslutili namjere kršćana da se pobune. Jer da jesu, njihova bi se sila u tren oka sjurila do grada.

Austrijski zakon ukinuo je njihovo gospodstvo i izjednačio ih s rajom. Ipak, oni se danas ne razlikuju od onih koji se živjeli u bivšim vremenima. Oni su rođeni vojnici, djetinje hrabri i požrtvovani, podređeni strogim običajima ustanovljenim još za viteškog doba.

Niko od njih nije zaboravio prošlost svoje zemlje. Oni vuku korijenje od brdskog naroda Ilira, a njihovo pismo bila je bosančica, koja podsjeća na germanske rune. To pismo rukopis je koji podsjeća na prošla vremena nekadašnje bosanske civilizacije. Oni su napravili jasnu razliku između vrijednosti religije i porijekla, pa danas s ponosom kažu: “Ja sam Bošnjak!” Oni i danas njeguju guslarske predaje o vremenima starih bosanskih vladara, čija je vlast sezala do Jadranskog mora i Dubrovnika, gdje su ustanovili jedinstven simbol bosanske kulture i pjesništva.

MORITURI TE SALUTANT

Latinska ćuprija – koliko li sam je samo puta prešao, držeći majku za ruku. Išli smo u latinluk, katoličku četvrt koja je nastala u okolini drvenog franjevačkog samostana. Kasnije sam prelazio preko triju rimskih stubova ovog mosta, starih dvije hiljade godina, o koje se slama voda Miljacke, sa svojim školskim drugovima, u sklopu časova vjeronauke; išli smo u crkvu. Kod Latinske ćuprije pali su austrijski prijestolonasljednik i njegova supruga, od hica koji je ispalio član srpske zločinačke organizacije “Crna ruka”. Taj događaj na Latinskoj ćupriji bila je iskra koja je zapalila svijet. I sada se na ovom mjestu čuvaju tragovi koji upućuju na taj događaj.

Danas preko mosta odjekuje teški bat prašnjavih vojničkih čizama. Vojnici se postrojavaju u blizini mosta. Okret nalijevo, mirno pred stariješinom... Trube sviraju vojni marš. “Mortus, morituri te salutant!” Bruje topovska kola. Most tutnji pod korakom osvetnika. Brojne grupe bosanskih seljaka stižu preko mosta. Zagrljaji i sastanci.

Vojnici marširaju. Prati ih jednolična pjesma koju pjevaju visoki glasovi ovdašnjih brđana. I tako sve do kasarne. Uskoro će ove mladiće, u močvarnim dolinama Galicije i dalekim stepama Rusije, uhvatiti nostalgija za njihovim zelenim brdima, ako smrt ne bude brža.

U jednoj vojnoj grupaciji koračaju dvojica korpulentnih bradatih popova. Njihova crna mantija je uprljana, a njihovo pokrivalo za glavu je udubljeno, pa nema više oblik šerpe. To ih je neko gađao smećem i kamenjem. Ljudi im prijete šakama i dobacuju. Tijela vojnika ih slabo štite. Ovi zarobljenici vode se na most, kako bi tamo bili zaslužnjeni. Zarobljenici! Ništa nije korisno kao zarobljenici.

Na mjestu gdje je nastradao austrijski prijestolonasljednik stoje muslimani u svojoj tradicionalnoj janjičarskoj nošnji, izvezenoj zlatom. Za pojas im je zakačena zakrivljena turska sablja, umetnuta u korice ukrašene srebrenim šarama. Ona doseže skoro do zemlje. Također s pojasom, bogato naboranim, zadjenute su i bogato ukrašene korice pištolja. Čini se da oni, na mjestu ubistva, drže počasnu stražu. Iznad njihovih glava svijetli kao krv crveno svjetlo signalne svjetiljke.

Miljacka je nabujala. Njena krvavocrvena pjena nosi posljedice ovog gnusnog čina i glas o nadolazećoj nesreći, sve do Save, Dunava i dalje.

“Akšamhajrola, Mujaga!”, pozdravljam vitalnog staraca, zapovjednika te počasne straže.

“Rat je, Mujaga!”

“Allah je tako htio!”

“Hoćeš li i ti s nama, Mujaga?”

“Poći ću svuda kud me Allahova volja odnese.”

Ostao je tu strog i dostojanstven, ne izgovarajući ni riječ viška. Ostali su zamišljeno gledali u daljinu. Bili su toliko gordi i ponosni da sam odustao od daljeg ispitivanja.

“Selam tebi, Mujaga, stari prijatelju iz lova! Ima li srndaća po Romarniji? Neka ih Allah za tebe sačuva. Selam alejkum!”

Sljedećeg dana stajao sam pred žandarmerijskim generalom. Njegove pronicljive i svijetle oči vojnika proučavale su me. Srce mi je lupalo dok sam čekao da saznam svoju sudbinu iz usta ovog čovjeka, koji ne bi prezao ni medvjeda da napadne. Ovakvi ljudi posebno su korisni u teškim vremenima, a poznaju i zemlju, i ljude, i jezik. Šta li će biti meni stavljeno u zadatak. Kao da mi čita misli, general pita šta meni dati.

“Dodijelite mi, generale, kakvu ulogu koja odgovara mome znanju i mojim sposobnostima. Molim vas da to bude nešto s dozvolom upotrebe oružja, a ne...”, jedva sam se usudio to izgovoriti, “... kakav špijun.” Razumio je moje želje i grohotom se nasmijao.

“Tako sam i mislio. Ha-ha-ha... Ali i tajna služba je teška i puna opasnosti, a treba najbolje i najpouzdanije ljude. Dobit ćeš službu koja će ti odgovarati.” Nedugo potom dobio sam zatvorenu službenu kovertu, u kojoj je stajala naredba da odmah krenem najkraćim putem i da se što

prije javim u komandu u Foči, na sjeveroistoku Bosne, i da ponesem pismo koje sam dobio te tako započnem vojnu službu.

Još uvijek nisam znao kakva mi je sudbina bila određena. Foča, prašume, Drina i okolna brda bila su mi dobro poznata mjesta. Potrčao sam kako bih stigao na voz. (...)

Hermann Wendel: Von Belgrad bis Buccari. Eine unphilosophische Reise durch Westserbien, Bosnien, Herzegowina, Montenegro und Dalmatien, FRANKFURT AM MEIN, 1922, 46-59 (Od Beograda do Bukarija. JEDNO SASVIM NEFILOZOFSKO PUTOVANJE kroz zapadnu srbiju, bosnu, hercegovinu, crnu goru i dalmaciju; FRANKFURT NA MAJNI; 1922, 46-59).

Herman Vendel (Hermann Wendel), njemački historičar, političar, publicista i književnik, rođen je u Mecu (Metzu) 8. marta 1884. godine, a umro u Parizu 3. oktobra 1936. Godine 1905. pristupio je Socijaldemokratskoj partiji Njemačke, a od 1910. do 1918. godine bio je član Gradskog vijeća u Frankfurtu na Majni i poslanik SDP-a u njemačkom Rajhstagu (Reichstagu). Nakon Prvog svjetskog rata potpuno se posvetio književnom radu. Najznačajniji dio njegovog opusa posvećen je Južnim Slavenima i njihovim nacionalnim pitanjima, o kojima je napisao brojna historijsko-politička i etnografska djela. Njegov tekst o Sarajevu pokazuje da je on primjer stranca-putnika koji ne dolazi opterećen predrasudama. Nastoji da bude objektivan, pa opisuje samo ono što je lično vidio i doživio.

ORIJENT NA ZALASKU

Sarajevo je simbol zalaska Orijenta. U holu Zemaljskog muzeja izložena je velika fotografija iz 1878. godine, koja prikazuje ulazak Austrijanaca. Bosna-Saraj, prelijep grad s dojmljivim zgradama, karsarnama i konacima. Tako kaže domaće muslimansko stanovništvo, a mi se u potpunosti slažemo. Ipak, to je jedan potpuno turski grad, sasvim ušuškano duboko u Orijent. Putnici iz naših krajeva imali su jednake motive putujući u Izmir, Damask ili Sarajevo. Evropa je tamo daleko, u smjeru zalaska sunca. Ni Austrijancima ni Francuzima nije bilo u interesu odgurnuti ovaj djelić Orijenta daleko od sebe. Bilo je, a

i sada je, mnogo lakše i komotnije osloniti se na njihovo plemstvo. Stoga su oni begovima upućivali slatke riječi na svakom koraku, čak su im i džamije gradili. I ova novoizgrađena austrijska zgrada – gradska Vijećnica sasvim je u maurskom stilu. Kao da je iščupana odnekud, recimo iz Maroka, i ovdje postavljena.

Zapadna civilizacija je poput želučane kiseline. U njoj se u ništavilo pretvaraju sva ljepota srednjovjekovne romantike i sav čar Orijenta. Danas, evo, kročimo čvrstim, modernim ulicama, okruženi visokim državnim zgradama na obali Miljacke... Kao da idemo kroz Ljubljanu, Beč, Budimpeštu... Sasvim pokriveno žene lutaju kao duhovi nekog davno izgubljenog vremena po sasvim evropskom licu svoga grada.

Orijent je pobjegao, a svoje posljednje uporište našao je u onih nekoliko uskih uličica, koje se svakodnevno smanjuju. Ipak, trgovci i dalje sjede na stoličicama i budno paze na izloženu robu. Halva i drugi turski slatkiši mame prolaznika mirisima i bojama. Peglač fesova strpljivo čeka na izgužvane fesove. Dva-tri izloga, jedan do drugog, nude proizvode od kože – grube opanke, kao i nježne papuče, za istu takvu žensku nogu, a onda i kožne tašne, novčanike... Stare hadžije, brade boje leda i s naočalama na nosu, drže na krilu knjigu s arapskim slovima i tako, sjedeći na podu svojih radnji, upijaju mudrost Kur'ana. Nekima je, međutim, ćeif jednostavno kunjati. Jednog trgovca lukavog lica okružuju drvene kutije s raznim medikamentima, dok s plafona njegove radnje vise biljke i korijenje mističnih oblika. Kafana nije veća od kutije za sapun, tu je jedna klupa, stolić i stara peć na drva. Ipak, servirano piće, taj ukusni adžik, višestruko popravlja utisak. Radinosti i užurbanosti ni za lijeka u njihovom poslu. Samo te posmatra hiljade očiju postavljajući hiljade nijemih pitanja.

U predgrađu će vas dočekati zidovi koji kuće i bašče štite od nepoželjnih pogleda prolaznika. Musliman ništa na svijetu ne voli više od polaganog razgovora uz potocić, cvrkut ptica, miris cvijeća te neizostavnu kahvu i duhan. To je za njih idealno uživanje u danu kad se ne radi. I zaista, oni mogu da po čitav dan ništa, ama baš ništa ne rade. Sve zvuke zapada: auta, lokomotive, buke itd. nadjačava glas s munare Gazi Husrev-begove džamije dok uzvikuje: "Allah!" Najveći dobrotvor Sarajeva ustvari je ratni heroj i namjesnik Bosne za vrijeme vladavine turskog sultana Sulejmana. On je dukatima iz ratnog plijena podigao

brojna kupatila, škole, hanove, ustanove, pa i samostane. Ipak, ova džamija, više od svega nabrojanog zajedno, čuva uspomenu na njega već, evo, četiri stotine godina.

Mermerni stubovi, koji tvore arkade, nose predvorje džamije. Gore visoko, na munari, jedno je lastino gnijezdo, a ispod terasica s koje mujezin pet puna dnevno poziva vjernike na spas. Raskoš Begove džamije još bolje se vidi izdaleka, kada pogled obuhvati sve njene kupole, munar, dvorište... Ona je simbol Sarajeva. Ona je ono što je Aja Sofija za Carigrad, Stefanova katedrala za Beč ili Strazburška katedrala. Svi koji opslužuju ovaj kompleks, od duhovnika do radnika, plaćeni su iz imovine vakufa. Pošto je vakuf oduzeo crkvenu imovinu, oni se i ne hrane tako loše. Pored imama i hodža, tu su i mujezini, derviši, hafizi, vjeroučitelji i oni koji samo petkom drže govor. Ujutro ključar, ozbiljnog lica, otvara džamiju spominjući Allahovo ime i zahvaljujući Mu. Njegov posao time biva gotov za taj dan. Muaritov posao je da svaki dan spominje ime dobrotvora u društvu koje se tu skuplja. Osim toga, drugog posla nema. Posao muvekita jeste da na svojoj astronomskoj spravi svakodnevno računa položaj sunca radi određivanja početka pet dnevnih namaza.

Danas se ljudi u uniformama i žene u skraćenim suknjama, po evropskoj modi, šetaju ispred džamijskog predvorja ispod prastare lipe. To su nemuslimani. Da su muslimani, ne bi šetali, nego bi sjeli na jednu od klupa koje su postavljene oko osmougaone fontane ispred džamije, skinuli bi cipele i obavili obredno pranje ruku, nogu i glave. To su nemuslimani koji šetaju dok čekaju svečanu misu za kralja. Pogledi im počivaju na ornamentiranim džamijskim vratima, kroz koja mirno ulaze vjernici koji su završili s obrednim pranjem. Oči zapadnjaka uporno žele prodrijeti u unutrašnjost džamije. Tamo ugledaju bezbrojne tabane ljudi koji se mole klečeći. A onda čela muslimana dodiruju pod u pravcu Meke. Čas potom torzo im se opet diže, pa opet spušta. Jednolični religijski zvuci plove oko džamije.

Masa šetača u zapadnjačkoj odjeći i dalje pogledom prati one što kase, koji ulaze u džamiju nestajući iza izrezbarenih vrata. obični ljudi, izaslanici guvernera, visoki vojni oficiri, plemići... Dok u brzini zapinju za cipele i drugu obuću pred džamijom, može se čuti pokoja psovka. Unutrašnjost džamije je mistična: bogati ćilimi, mermerni stubovi, islamski citati na zidovima, orijentalna ornamentika i zatajne drvene

galerije. Sve je tako čarobno da čovjeku naprosto iščupa dušu iz njedara i pusti je da lakše odlebdji preko svega ovozemaljskog. Kako li sve ovo tek djeluje na muslimane! Možda misle da se nalaze u predvorju Muhammedovog raja dok u zanosu obavljaju molitvu.

Reisul-ulema odlazi na sahranu kralja Petra u Beograd i Topolu. Za njim cvijeće baca upravitelj vakufa i drži govor, koji masa pod fesovima ukočeno sluša. Možda ga slušaju ušima, možda srcem, a možda ga nikako ne slušaju. Jer su vjerovatno i ranije slušali slične govore:prvo za Abdulhamida, potom za Franju Josipa, onda za Karla i napokon za Petra. Svijet će okreće...

Prije nego što će se udaljiti, ljudi prislanjaju nos na staklo obližnje grobnice, koja se nalazi odmah uz džamiju, s desne strane. Unutra se može vidjeti prekrivač, crni sa zlatovezom, koji prekriva sarkofag Gazi Husrev-bega. Pored njega je nešto manji mauzolej prvog mutevelije ove džamije, Murat-bega. Još se ne razilaze. Sjede još malo u džamijskom predvorju na jastucima, pregledajući knjige, novine i pisma na turskom, arapskom i perzijskom jeziku. Bibliotekar je jedan stari, dostojanstveni hodža, koji prisutnima pokazuje i preporučuje te dragocjenosti. Većinom su to kur'anske sure pisane na pergamentu papira, obrubljenom kožom.To je poklon Mehmed-paše Sokolovića, velikog turskog vezira južnoslavenske krvi. Među dragocjenostima je i papir s pjesmom, ukrašen prelijepim ilustracijama. Koliko li je prošlo otkako je jedan čovjek sjedio turski na dalekom Orijentu, umakao svoje pero u tintu, pisao ove stihove i potom ih bojio zlatom, purpurom i crnilom! Ah, ushićujući Hafize!

*Pred mojim grobom nemoj se smrknuti
Kao što se i ja smijah, smij se i ti
Ti ponesi čašicu i povedi djevojku našminkana lica
Preko lijepih očiju sa vijencem ljubičica
Neka pjeva i pleše kao čigra
Oko moga groba tripud nek zaigra
Neka vino teče tamo gdje mi leži glava
A gdje mi mozak truhne, nek mi srce isparava*

Ovako nekako glasi dio epa "Smrt Smail-age Čengića" Ivana Mažuranića, napisan prije nekoliko ljudskih vijekova. Svojevremeno je

imao status savremene historije. Klica zla klija nedaleko odavde, od ove šarene pijace, u vinskim podrumima kršćanske raje. Možda tu sada leži Ibrahim-beg Čengić. Ipak, njegovo je piće zasigurno jače od 46 stepeni. O tome se ovdje više govori nego o sablji njegovog pradjeda.

Iako pristalice Orijenta samo zabrinuto odmahuju glavom, u muslimanskom klubu Sarajeva jedino su zidovi trijezni: pred svakim prisutnim leluja bokalčić rakije, a čaše se ispijaju jedna za drugom. Iako su oni prosvijećeni i prilagođeni muslimani, njihova slavenska krv jača je od svih muslimanskih pravila.

Prvi među njima je Šerif Arnautović, koji hoda gradom pozdravljajući se sa svim i svakim. Lukav je to političar, koji se prepusti svakom vjetru koji zapuše. Ranije je bio jedan od najutjecajnijih ljudi u zemlji, a sada igra onako kako mu ova vlada svira, ne libeći se proći kroz sito i rešet. To je razočaralo njegove pristaše, pa ga mahom napuštaju.

Svih šest stotina hiljada Muslimana – toliko ih je otprilike u Bosni – po porijeklu i jeziku su rođena braća ovdašnjih kršćana. Srbin je pravoslavac, Hrvat katolik, a Musliman je Južni Slaven koji je prihvatio islam. Sve troje čine jedan narod, jednu neodvojivu zajednicu. Pregrade među njima jesu vjera i tradicija: pozdrav Bizantu, pozdrav Rimu, pozdrav Meki! Iz religijskih suprotnosti između muslimana i kršćana izrasta socijalni sukob. Feudalci, begovi i age vjeruju u ono što je objavljeno Poslaniku, a kmetovi su odani kršćanskom vjerovanju. Iako je muslimanskog plemstva, sa svim njihovim rodom i porodom, malo (ni desetinu stanovništva), vjera ih neraskidivo veže s muslimanima svih nižih staleža.

Kada mujezin uputi poziv s munare, sve razlike među njima se brišu. Bogati plemići tada staju rame uz rame s najvećom sirotinjom. I svima je jedino takav odnos prihvatljiv i prirodan. Nacionalna i socijalna svijest još nije prodrila ispod omotača religije. Ova čvrsta vjerska zajednica bila je jača od svega ostalog, tokom sedamnaestog, osamnaestog, pa i devetnaestog stoljeća. I kod nas, tek u tom periodu, oživljava postepeno nacionalni osjećaj. Upitaj bilo kojeg muslimana, u gradu ili na selu, šta je on, bez razmišljanja će odgovoriti da je Turčin. On time govori ustvari o svojoj religiji, a ne nacionalnosti. A zatim će se zgroziti kad mu spomenete turski jezik. “Turski, Bože sačuvaj, to ovdje niko ne razumije,

izuzev nekolicine imama”, reći će. Pitaj ga onda koji jezik on govori. Odgovorit će “naš” ili “bosanski”. Za srpskohrvatski uopće ne znaju.

* * *

Predvečer će nas povesti do Vrela Bosne. Tamo uzgajaju pastrmke, koje će se naći na našem jelovniku. Šetamo kroz divne cvjetne perivoje na Ilidži. Ovi topli sumporni izvori nedaleko od Sarajeva liječili su kostobolje i gihtove još starim Rimljanima i Turcima. Ali tek su Austrijanci od ovog bogatstvanapravili pravu banju, s hotelskim kompleksima, bazenima i parkovima. Danas je ova banja zaista reprezentativna i možete je preporučiti i najizbirljivijima. Austrijanci su uspjeli naći i nove izvore ljekovite vode.

Nedjeljom voz ovdje dovozi izletnike iz Sarajeva. Na ulazu u kompleks lječilišta tada možete vidjeti automobile parkirane jedan do drugog, dok ljudi na hotelskim terasama jedu sladoled, kolače i piju kahvu, koja se posebno kuha za svakog ponaosob. Ovdje raskošno kliče ugoda života. Reumatičari griju kosti na klupama, tamnokosa djeca skaču i igraju se po šljunčanim stazama, oficir invalid šeta pomažući se štapom. Uho hvata mnogo njemačkih riječi u mimohodu. I veoma elegantne muslimanke šetaju ovuda, sjede i družu se u grupama od po dvije-tri. Ponekad su i same, s mužem ili bratom, ali nikada, baš nikada sa stranim muškarcem. One nemaju grube feredže, poput većine muslimanki, njihova je svilena i pomalo koketno krojena. Čizme su im lakirane, a tanke čarape stidljivo izviruju, tako da možemo vidjeti čak i nogu. Ipak, lica im se ne mogu vidjeti – mreže su neprozirne. Njihove oči, obrazi, čela i usne ostaju tajna. Mnoge od njih udaju se već s 13-14 godina. Tek nekolicina njih školuje se do svoje 16-17. godine u ženskoj gimnaziji, bez ikakvog zastora na licu. One otvorenih i veselih očiju gledaju na svijet. Ipak, i njima je udaja blizu, pa su zavaranje i veo bliska neminovnost. Uskoro će biti hodajući zatvori. Nijedan muški uzdisaj neće prodrijeti kroz mrežu na njihovom licu, a sloboda će im biti strani pojam. Živjet će poput biljke u tamnom podrumu, koja se nikada ne može rascvjetati. Nijedna evropska žena ne bi izabrala ovako crnu sudbinu. Austrijska vlast ne čini ništa da se položaj ovih žena promijeni. Bračno pravo regulirano je strogim šerijatskim propisima, umjesto propisima građanskog prava, i nema

izgleda da će se to skoro promijeniti. Nedopušteno gledanje u unutrašnjost ženske sobe smatra se krivičnim djelom. Šerijatsko pravo bit će na strani supruga koji svoju nevjernu ženu udavi ili ubije na neki drugi način. Ipak, ovo baš i ne može potrajati. Ova austrougarska pokrajina predugo je bila dio Orijenta, ali takve se stvari moraju hitno mijenjati. Južni Slaveni ipak su Evropljani, koji moraju pratiti razvoj podneblja kojem prirodno pripadaju. Nećemo se valjda povesti za njima, zatvoriti svoje gospođe u kuću i samo ih prekrivene puštati vani, uz ispriku da želimo svoje janje imati za sebe. Ne, veo mora pasti, u Sarajevu, Mostaru, Travniku, Banjoj Luci, Trebinju, Bihaću i drugim gradovima Bosne i Hercegovine. Doduše još stidljivo, ali ipak se javlja manjina muslimana koji žele osloboditi svoje žene stega i omogućiti im da makar malo kušaju kolač života. Proglas Dževida Sulejmanpašića poziva: "Skinite veo našim ženama!" Ovaj mladi Bosanac uspio je time zatalasati muslimanske mase i dobiti podršku. O tome govori i knjiga stihova "Haremska lirika" autora Ahmeda Muradbegovića.

Nepoznate žene i dalje radosno šetaju ilidžanskim perivojima. One su živahnije od pravih Turkinja. One u svojim kućama tkaju ćilime veselih boja, prava umjetnička djela. Ali njihove misli, čežnje, pogledi, želje ostaju zagonetka. Jalovi su pokušaji da se to dokuči...

